

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
БОШ ПРОКУРАТУРАСИ
АКАДЕМИЯСИ**

Хуқуқ магистри даражасини олиш учун

**“ДАСТЛАБКИ ТЕРГОВ ЖАРАЁНИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ТЕРГОВДАГИ
ТИЗИМЛИ КАМЧИЛИКЛАРГА БАРҲАМ
БЕРИШ ЗАРУРИЯТИ”**

мавзусида

ДИССЕРТАЦИЯ

**Илмий раҳбар:
доцент Ф.Ҳ.Раҳимов**

**Илмий маслаҳатчи:
ўқитувчи И.Р.Астанов**

**Амалиётдан маслаҳатчи:
15-бошқарма бошлиғи
А.Имомназаров**

**Академия Магистратураси
тингловчиси:
С.А.Мухаммадиев**

Тошкент - 2020

“Дастлабки тергов жараёнини такомиллаштиришда терговдаги тизимли камчиликларга барҳам бериш зарурияти”

мавзусига тайёрланган

ИШ РЕЖА:

Кириш

I БОБ. Дастлабки терговдаги тизимли камчиликларнинг назарий-хуқуқий жиҳатлари.

- 1.1. Дастлабки терговдаги тизимли камчиликларнинг мазмуни;
- 1.2. Дастлабки тергов жараёнида юзага келадиган тизимли камчиликлар таснифи.

II БОБ. Дастлабки терговда тизимли камчиликларни юзага келтирувчи омиллар ва шарт-шароитлар.

- 2.1. Кадрларни тайёрлаш, танлаш ва ишларни ташкиллаштиришдаги тизимли муаммолар;
- 2.2. Моддий ва процессуал хуқуқ нормаларини қўллашда кўплаб учрайдиган камчиликлар.

III БОБ. Дастлабки тергов жараёнини янада такомиллаштириш масалалари. Хорижий тажриба.

- 3.1. Айрим хорижий мамлакатларда дастлабки терговни юритишнинг ўзига хос жиҳатлари;
- 3.2. Дастлабки терговдаги тизимли камчиликларни бартараф этиш ва тергов иши юритилишини ривожлантириш истиқболлари.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Иловалар

КИРИШ

“Хуқуқни муҳофаза қилувчи органларни фақат ва фақат халқ манфаати йўлида оғишмай хизмат қиладиган идораларга айлантиришимиз лозим”¹.

Мавзунинг долзарблиги. Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев томонидан мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар натижасида миллий қонунчилигимизда туб ўзгаришлар юз бермоқда.

Жамиятнинг демократлашуви, қонунчиликда либерал нормаларнинг акс этиши ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг янги шарт-шароитлари процессуал қонунчиликда жиддий ўзгаришлар рўй беришига сабаб бўлди.

Сўнгги йилларда, Конституциямизда белгиланган устувор қоидалар асосида қонун ҳужжатлари қабул қилиниши муносабати билан инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимояси янада мустаҳкамланди.

Шу маънода, жиноят суд иш юритуви соҳасидаги ислохотлар фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш тизимини янада кучайтиришга йўналтирилди.

Шундай бўлсада, ҳуқуқшунос олимлар ушбу масалага назарий ва амалий жиҳатдан ёндашишга ҳаракат қиладилар. Чунки, барча масалалар ҳам қонунчилик билан тартибга солинавермайди. Бу ҳолат тергов жараёнига ҳам тааллуқли.

Сўнгги йилларда, жиноят-процессуал қонунчилигига шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоясига оид ва замонавий-техник воситаларни қўллаш юзасидан янгиликлар жорий этилиб, қонунчиликдаги мавжуд бўшлиқларни тўлдириш юзасидан қатор чора-тадбирлар амалга оширилган бўлишига қарамадан, таҳлиллар дастлабки тергов давомида бир қатор тизимли камчиликлар мавжудлигини, мазкур муаммолар ҳанузгача долзарблигича

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 7 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 27 йиллиги муносабати билан ўтказилган тадбирдаги маърузасидан.

колаётганлигини кўрсатмоқда. Бугунги кунда оммавий ахборот воситаларига берилаётган эркинликлар натижасида эса, ушбу камчиликлар халқ кўзига ойнадек кўринмоқда.

Бундан ташқари, ушбу диссертация мавзуимизда акс эттириладиган айрим масалалар жиноят қонунчилигида мутлақо ёки тўлақонли равишда ўз аксини топмаган бўлиб, изчил ислохотни амалга ошириш ҳамда қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётига янги ўзгартиришлар киритишни тақозо этади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Таъкидлаш зарурки, ушбу мавзу юзасидан давлатимиз ва хорижий мамлакатлар юридик адабиётларида олиб борилган илмий изланишлар сони салмоқли эмас.

Юридик адабиётларда дастлабки тергов жараёнидаги айрим камчиликлар ва уларни бартараф этишга оид масалалар Д.А.Назаров, Б.Ў.Жамолов, С.Саҳаддинов каби ҳуқуқшунос олимлар томонидан тадқиқ этилган.

Мазкур мавзу юзасидан чет мамлакатларда Д.А.Бойков, В.Н.Исаенко, Л.П.Исмакаев, В.А.Лазарева, А.А.Леви, В.Н.Махов, Е.С.Радутная, А.Б.Соловьёв, М.Е.Токарева, С.А.Шейфер, Т.В.Барсунова, Е.В.Морозова, А.А.Абубакирова, Ю.Ф.Ферраро томонидан тадқиқот олиб борилганлигини ҳам қайд этиб ўтиш зарур. Бироқ, ушбу тадқиқот ишлари хорижий мамлакатлар қонунчилиги ва амалиёти нуқтаи назаридан амалга оширилганлигини инобатга оладиган бўлсак, мазкур масалани илмий таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади, деган хулосага келиш мумкин.

Айниқса, давлатимизда шахс ҳуқуқ ва эркинликлари устуворлиги янада мустаҳкамланаётган ҳамда олий кадрият сифатида эъзозланаётган бир шароитда, ушбу муаммо янада муҳим аҳамият касб этиб бормоқдаки, бу ушбу масала устида мушоҳада юритишга ундайди.

Тадқиқот объекти прокуратура органлари томонидан дастлабки тергов жараёнида юзага келадиган тизимли камчиликларни бартараф этишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Гарчи, тадқиқот ишида, асосан, ички ишлар органлари томонидан олиб борилган тергов ҳаракатларига оид амалий мисоллар ёритилган бўлсада, дастлабки тергов устидан прокурор назорати мавжуд бўлганлиги сабабли, ушбу тадқиқот иши прокуратура фаолиятига ҳам дахлдор ҳисобланади.

Мазкур тадқиқотни амалга оширишда АҚШ, Буюк Британия, Германия, Хитой, Қозоғистон каби давлатларнинг тадқиқотга оид ҳуқук нормалари ўрганилиб, таҳлил қилинди. Бунда, асосий эътибор, Германия Федератив Республикасининг жиноят-процессуал қонунчилиги нормаларини ўрганишга қаратилди.

Тадқиқот предмети дастлабки терговдаги тизимли камчиликларни бартараф этишнинг ташкилий, жиноят-ҳуқуқий ва жиноят-процессуал имкониятларини илмий ва амалий жиҳатдан атрофлича ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг мақсади дастлабки тергов жараёнида юзага келадиган тизимли камчиликларни ёритиш орқали диссертациядан фойдаланувчиларнинг бундан хабардор бўлишини таъминлаш, уларни бартараф этиш юзасидан илмий ва амалий таклифлар ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- тадқиқот мавзусига оид назарий-ҳуқуқий тушунчаларни такомиллаштириш;
- юридик таълим муассасаларидаги ўқув дастурларининг амалиёт билан боғлиқлигини ўрганиш;
- соҳа кадрларини танлашнинг мавжуд механизмларини таҳлил қилиш;
- тизимли камчиликларни амалий мисоллар ёрдамида ёритиш;
- тадқиқотга оид айрим хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш;
- дастлабки терговни такомиллаштириш юзасидан аниқ таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи. Тадқиқотни амалга оширишда унинг назарий қисмига оид маълумотларни ёритишда миллий ва хорижий адабиётлар, интернет сайтлари ҳамда турли ёзма адабиётлардан, амалий қисмида эса Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун

хужжатлари, ҳуқуқни қўллаш амалиётига доир амалий материаллардан, судларнинг хусусий ажримлари, прокуратура раҳбариятининг раҳбарий хужжатларидан фойдаланилган.

Тадқиқот усуллари. Илгари сурилган вазифаларни ҳал этишда илмий тадқиқотнинг тизимли, қиёсий-ҳуқуқий, таҳлилий ва мантиқий-юримдик усулларидан фойдаланилган. Бу усулларнинг жами муайян даражада диссертациявий тадқиқот натижаларини тўлиқ англаш имконини беради.

Тадқиқотнинг амалий қисмида қўлланилган асосий методика – бу қиёсий-ҳуқуқий метод бўлиб, юримдик фанлар доктори З.М.Исломовнинг фикрича, бир вақтнинг ўзида ёки ўтмишнинг турли даврларида мавжуд бўлган билишнинг ўхшаш объектларини таққосламай туриб, ҳуқуқ амалиётини ислох қилиб ёки такомиллаштириб бўлмади¹.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги шундан иборатки, жиноят ҳуқуқи ва жиноят процесси фанлари тегишли институтларини атрофлича таҳлил қилиш асосида дастлабки терговдаги тизимли камчиликларнинг юримдик табиати ва унинг амалдаги салбий оқибатлари ўрганилиб, уларни бартараф этиш юзасидан аниқ тавсиялар ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг назарий аҳамияти шундан иборатки, тадқиқот жиноят-процессуал ҳуқуқи назариясининг ривожланишига муайян ҳисса қўшади. Тадқиқот натижалари “Жиноят процесси” фанларидан маъруза ва семинар машғулотлари олиб боришда фойдаланиш мумкинлиги унинг илмий аҳамиятидан далолат берса, амалий мисоллар ҳамда тадқиқот ишида баён этилган таклиф ва тавсиялардан Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг дастлабки тергов босқичини такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги унинг амалий аҳамиятини намоён этади.

Ишнинг синовдан ўтганлиги. Диссертация қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академиясининг “Жиноятчиликка қарши

¹ З.М.Исломов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.Т.: Адолат, 2007 йил. 27-бет.

курашиш ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси” кафедрасининг мажлисида муҳокама қилинган ҳамда очик ҳимояга тавсия этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация унда таҳлил қилинган муаммоларнинг моҳиятидан келиб чиқиб, кириш, олти параграфдан иборат уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва диссертациянинг амалий қисми ҳамда ишлаб чиқилган таклифларни ёритиб берувчи икки иловадан иборат.

I БОБ. ДАСТЛАБКИ ТЕРГОВДАГИ ТИЗИМЛИ КАМЧИЛИКЛАРНИНГ НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1.1. Дастлабки терговдаги тизимли камчиликларнинг мазмуни

Қайд этиш жоизки, Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни ривожлантириш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ этиш шароитларида қонунийликка ва фуқароларнинг ҳуқуқларига қатъий риоя этилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Бу жиноят процессига ҳам тааллуқли бўлиб, жиноят ишлари бўйича иш юритишнинг жиноят-процессуал қонунчиликда белгиланган тартиби қонунийликни мустаҳкамлашга кўмаклашиши лозим.

Жиноят процесси иштирокчиларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини чеклашга йўл қўядиган жиноят-процессуал фаолиятнинг ўзига хослигини эътиборга олган ҳолда, дастлабки тергов босқичида шахс ҳуқуқларининг тўлақонли ҳимоясини амалга ошириш, ваколатли органлар томонидан бунга сўзсиз риоя этилишини таъминлаш, шунингдек, мазкур босқичда суд ваколатларини кенгайтириш бўйича “Ҳабэас корпус” институтини такомиллаштириш алоҳида ўрин тутди.

Мазкур қоидалар қонунийлик, одил судловни фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги асосида амалга ошириш, шахснинг шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш, процессуал ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиш ҳуқуқи каби принципларда ўз аксини топади.

Жиноят-процессуал кодексига белгиланган мақсад ва вазифалар кетма-кет келадиган босқичлардан иборат бўлган бутун жиноят судлов ишини юритиш учун умумий ҳисобланади.

Бироқ, жиноят процессида ушбу принциплар талабларига риоя қилмаслик хавфи мавжуд бўлиб, бунинг тағ замирида дастлабки терговда йўл қўйиладиган тизимли камчиликлар ётади.

Тизимли камчиликларнинг ҳуқуқий табиати жиноят процессида дастлабки тергов олиб борилиши устидан тизимли назорат мавжуд бўлиши заруриятини тақозо қилади. Бу босқичда прокурор, суд ва жамоатчилик назоратининг жиноят судлов ишини юритишнинг умумий асосларидан келиб чиқадиган мақсад ва вазифалари мазкур институтнинг қанчалик аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Умумий маънода ҳар бир хато нотўғри, ноаниқлик, хато, нотўғри фикр, нотўғри ёки нотўғри қадам, нотўғри ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ва бошқалар деб талқин этилади.

Жиноят процессидаги хатолар процессуал қарорларни қабул қилиш ва процессуал ҳаракатларни амалга ошириш жараёнида юз бериши мумкин. Ақлий фаолиятдаги хатолар ишда тўпланган далилларни баҳолашда ҳам юзага келиши мумкин. Аммо бундай хатолар, жиноят ишида қабул қилинган ва чиқарилган қарорларда объектив ифодаланмаган.

“Илмий адабиётларда ва жиноий одил судлов амалиётида дастлабки тергов хатоларини таърифлашда кўпгина атамалар қўлланилади: “дастлабки терговнинг камчиликлари”, “дастлабки текширув камчиликлари”, “тергов хатолари”, “қонун бузилиши”, “қонун устуворлигининг бузилиши”, шу жумладан, “жиддий қоидабузарликлар”, “жиноий процессуал ҳуқуқбузарликлар”, “қонун нормалари”, “процессуал хатолар оқибатлари”, “терговчининг нотўғри тушунишлари” ва бошқалар”¹.

Россия Федерацияси Бош прокуратураси илмий тадқиқот институти олимлари “Тергов хатолари” атамасига қуйидагича таъриф берган: “Тергов хатолари - бу ноқонуний ва асоссиз ҳаракатлар орқали жиноий жавобгарликка тортиш ва ҳибсга олиш, ишни ноқонуний равишда тўхтатиб туриш, тугатиш, айблов хулосаси билан прокурорга ўтказиш, ишларни судга юборишдир”².

¹Д.А.Назаров. Суд хатоларида тергов хатоларининг аниқланиши.– . 2002. – 10 бет.

²Муаллифлар жамоаси: В.Н.Исаенко, Л.П.Исмакаев, В.А.Лазарева, А.А.Леви, В.Н.Махов, Е.С.Радутная, А.Б.Соловьев(жамоа раҳбари), М.Е.Токарева(раҳбар ўринбосари), С.А.Шейфер. Дастлабки тергов босқичида хатоларни тўғирлашнинг характери, сабаблари ва усуллари: Методик қўлланма. – М., 1991. 7, 8бетлар.

Рус олими А.Д.Бойковнинг фикрича, тергов хатоси сифатида “нотўғри хатти-ҳаракатлар ёки ҳаракатсизлик натижасида келиб чиққан ҳар қандай ноқонуний ёки асоссиз қарор тушунилиши лозим”¹.

Шубҳа йўқки, барча тушунчаларни ҳам тугал, яқдил фикр деб бўлмайди.

Юқорида таъкидланган атамалар мазмуни кенг доирани ўзида акс эттириб, тадқиқотнинг ихчам доирада амалга оширилмаслиги ишнинг мазмуний кетма-кетлигига, фойдаланувчига содда ва тушунарли фикрни етказиб беришда муаммоларни юзага келтириб чиқаради.

Шу боис, биз тадқиқот муаммолари билан боғлиқ ҳолда, “дастлабки терговдаги тизимли камчилик”лар ҳақида фикр юритамиз.

Дастлабки тергов давомида терговчилар турли хил тизимли камчиликларга йўл қўйиши мумкин: моддий ва процессуал қонун нормаларини бузиш, нотўғри талқин қилиш, криминалистиканинг тактик, техник тавсияларига амал қилмаслик.

Жиноят процессида конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларга риоя қилинмаслигитерговдаги тизимли камчиликларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Бевосита ушбу турдаги хатоларнинг ўзига хос хусусиятига кўра, гарчи салмоғи 7,4%ни ташкил этсада, бироқ, уларнинг аҳамиятини эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Ўрганилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, жиноят процессида “тизимли камчилик” тўғрисида ягона тушунча ва унинг белгиларининг аниқ сони белгиланмаган. Кўпинча, у тергов ҳаракатларининг етишмаслиги, тўлиқсизлиги билан аниқланади ёки унинг натижаси сифатида тушунилади. Адабиётда мавжуд бўлган тергов камчиликларининг таърифи унинг умумий табиати, индивидуал хусусиятларининг ноаниқлиги билан ажралиб туради, бу эса унинг моҳиятини тушунишда камчиликларга олиб келади.

¹Д.А.Бойков. Жиноят суд иш юретишида қонунийликни мустаҳкамлаш ва тергов хатоларини тўғирлаш масалалари. - М., 1988. 14-15 бетлар.

Турли қарашларга кўра, “дастлабки терговдаги тизимли камчилик” – бу жиноят ишлари бўйича дастлабки терговни олиб борувчи икки ёки ундан ортиқ мансабдор шахслар – суриштирувчи, терговчи ва ушбу шахслар билан тенг мақомда жиноят ишини юритаётган бошқа шахслар (бундан буён терговчи деб юритилади) томонидан такрорий йўл қўйилаётган камчиликлар ҳисобланади.

Бу борада ўрганиш ўтказилган бир неча диссертация мавзуларида камчиликларга йўл қўйилиши “тергов хатолари”¹ деб номланади. Қайд этиш ўринлики, барча соҳаларда бўлгани каби инсон омили билан боғлиқ бўлган жиноят процессида ҳам камчиликларга йўл қўйилиши эҳтимоли мавжуд. Бу, ўз навбатида, бу жараёнда кўплаб хатоларга йўл қўйилишини англатади. Бироқ, тадқиқот доирасида дастлабки тергов жараёнидаги барча камчиликларни қамраб олишнинг имкони йўқ. Бундан ташқари, жиноят иши бўйича тўлиқ электрон иш юритишнинг жорий этилмаганлиги бунга ўз таъсирини ўтказди деган фикрни илгари суриш мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бир неча тергов жараёнида учраётган ва таъбир жоиз бўлса, “хато амалиёт”га айланиб қолаётган камчиликлар ташвишли ҳол бўлиб, ўз ўрнида уларни олдини олиш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўришни тақозо қилади.

Шу боис, биз ушбу тадқиқот ишида прокуратура органларида мунтазам равишда йўл қўйилаётган тизимли камчиликлар ва уларни олдини олиш бўйича фикр юритамиз.

Чунки, атаманинг юридик маъноси ва юриспруденцияда шаклланган тушунчалар терговдаги тизимли камчиликларни англашимизга имкон беради. Сабаби камчиликлар мансабдор шахснинг муайян ҳолатни янглиш тушунишида, тегишли маълумотни хато баҳолашда ва жиноят ишида нотўғри тактик ва процессуал қарорлар қабул қилишда ифодаланади.

¹ Назаров А.Д. Следственные и судебные ошибки и уголовно-процессуальный механизм их устранения: концептуальные основы – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, доктор юридических наук, 2017 г.

Абубакирова А.А. Следственные и экспертные ошибки при формировании внутреннего убеждения – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, доктор юридических наук, 2010 г.

Барсунова Т.В. Неотложные следственные действия и ошибки при их производстве – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, кандидат юридических наук, 2003 г.

Жиноят процессида “тизимли камчилик” ўрнига “тўлиқ эмаслик”, “бўшлик”, “етишмовчилик” каби атамалардан нотўғри фойдаланиш унинг тушунчасини бузади. Шу боис, тизимли камчиликка хос бўлган қуйидаги белгиларни фарқлаш лозим:

- суриштирувчи ва терговчи шахси ва унинг касбий фаолияти билан боғлиқлиги;

- ҳолат ёки қонун нормасига нисбатан нотўғри тушунишнинг мавжудлиги;

- процессуал ҳаракатлари ва қарорлар натижасида содир бўладиган оқибатнинг юзага келиши.

Тизимли камчилик тушунчасининг таърифини ҳисобга олсак, илм-фанда атамалар мавзусида аниқлик киритиш муҳим аҳамиятга эга. Терминологик аниқлик қонуний изланишларнинг зарурий элементи бўлиб, бу талабдан четга чиқиш кўплаб муаммоларга, айниқса, назарий таклифларни ишлаб чиқишда тушунмовчиликларга олиб келиши мумкин.

Фикримизча, **“дастлабки терговдаги тизимли камчилик”** – бу тергов фаолиятида кадрларни тайёрлаш ва танлаш, жиноят ишларини тақсимлаш, ишларни режалаштиришда ҳамда дастлабки терговни амалга оширувчи икки ёки ундан ортиқ мансабдор шахслар томонидан бир неча жиноят ишлари бўйича моддий ва процессуал қонун нормаларига риоя қилмаслик, шунингдек, криминалистик тавсияларга амал қилмасликда ифодаланадиган ва мунтазам равишда йўл қўйилаётган камчиликлар ҳисобланади.

Ўйлаймизки, мазкур тушунчанинг умумий доирадан ажратилиб олинishi, тадқиқот иши бўйича фойдаланувчига унда назарда тутиладиган қарашларнинг қулай, осон ва содда фикрда етказиб берилишига ёрдам беради.

1.2. Дастлабки тергов жараёнида юзага келадиган тизимли камчиликлар таснифи

Дастлабки тергов жараёнида тизимли камчиликларнинг турли хил кўринишлари уларни тизимлаштириш лозимлигини тақозо қилади.

Тизимли камчиликларнинг мавжуд таснифидаги умумий камчилик шундан иборатки, тергов камчиликларининг ҳар бир тури учун ўз бўлиниш мезонидан фойдаланади.

Россиялик ҳуқуқшунос олим Е.В.Морозова ўз тадқиқотида терговдаги хатоларни инсон фаолиятининг турига қараб уч гуруҳга ажратади: техник, тактик ва стратегик.

Жиноят процессида техник хатолар камроқ сезилади, чунки улар дастлабки терговда жиноят изларини махсус текшириш пайтида содир бўлади, яъни жиноят излари билан ишлашда техник воситалардан фойдаланишда бу жараённи кузатиш мумкин.

Тактик хатолар энг кўп учрайдиган ҳолатлар бўлиб, улар тергов ҳаракатлари давомида терговчи томонидан тактик қоидаларга риоя қилмаган ҳолларда содир этилади.

Стратегик хатолар терговчи томонидан тергов жараёнининг дастлабки, асосий ва якуний босқичларида процессуал ва ташкилий-бошқарув фаолиятида йўл қўйилади¹.

Яна бир ҳуқуқшунос олим А.А.Аубакирова бу борадаги турли қарашларни илгари сурган ҳолда, тергов хатоларини қуйидагича таснифлайди: ташкилий, жиноят-процессуал, тактик ва психологик. Исботлаш жараёнида эса, хатолар далилларни тўплаш ва баҳолаш босқичида мавжуд бўлади. Шунингдек, хатолар масъул орган мансабдор шахсининг онги ва ҳаракатлари билан боғлиқ. Тергов хатоси онг фаолияти натижаси ҳисобланади.

¹ **Морозова Е.В.** Криминалистические проблемы следственных ошибок – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, кандидат юридических наук, 2004 г.

Бундан ташқари, у жиноят процессида тергов хатоларини қуйидагича таснифлайди:

1. Психофизиологик ва мантикий-физиологик. Бу жараён далилларни тўплаш ва баҳолаш босқичида кузатилади;
2. Техник. Ишботлаш маълумотларини ўлчаш, ҳисоблаш ва рўйхатга олиш билан боғлиқ хатолар;
3. Ташкилий-тактик. Криминалистик тавсияларни нотўғри қўллаш ва фойдаланишда ифодаланади;
4. Жиноят-процессуал. Жиноят-процессуал кодекси нормаларининг бузилишида кўриш мумкин;
5. Жиноят-ҳуқуқий. Жиноят кодекси нормаларини нотўғри қўллаш, қилмиш квалификациясининг бузилиши билан боғлиқ вазият ҳисобланади;
6. Комплекс. Бу умумий субъектларга хос камчиликлар бўлиб, терговчи, мутахассис, эксперт, прокурор ва суд томонидан йўл қўйилган ва бартараф этилмаган камчиликлар деб тушуниш мумкин¹.

Ҳуқуқшунос Д.А.Назаровнинг фикрича, тадқиқот жараёнида ишлаб чиқилган терговдаги тизимликкамчиликларнинг таснифини қуйидаги сабабларга кўра улардаги концепциянинг моҳиятини акс эттирувчи сифатида кўриб чиқиш муҳим аҳамиятга эга².

1. Моҳиятига кўра:
 - иш ҳолатларини ўрганишнинг тўлиқ эмаслиги, бир томонламалиги билан изоҳланган тергов хатолари;
 - белгиланган ҳаракатларга риоя қилмасликда ифодаланган тергов хатолари;
 - инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари жараёни;
 - жинорий протцессуал қонунини нотўғри қўллашдан келиб чиқадиган тергов хатолари;

¹ Аубакирова А.А. Следственные и экспертные ошибки при формировании внутреннего убеждения – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, доктор юридических наук, 2010 г.

²Назаров А.Д. Суд хатоларида тергов хатоларининг аниқланиши.– . 2002. – 18-21 бетлар.

- жиноят қонуни нормаларини нотўғри қўллашдан келиб чиқадиган тергов хатолари.

2. Терговчи томонидан йўл қўйилган хатонинг характериға қараб:

- жиноят ишини бошланмаганлиги (қўзғатилмаслиги);

- жиноят содир этганликда гумон қилинаётган шахсни нотўғри ушлаб туриш (ушлаб турмаслик); гумон қилинувчига (айбланувчи) нисбатан нотўғри эҳтиёт чорасини танлаш;

- айбланувчини ушлаб туриш муддатини ноқонуний узайтириш.

- айбланувчи тариқасида шахсни нотўғри жалб қилиш (қонунға зид равишда жалб қилмаслик);

- ҳар қандай процессуал ҳаракатни нотўғри ўтказиш (ўтказмаслик);

- дастлабки терговнинг нотўғри тўхтатиб қўйилиши;

- жиноят иши нотўғри тугатилганлиги, тўхтатилганлиги (тугатилмаганлиги ёки тўхтатилмаганлиги);

- жиноий ҳуқуқбузарликларни нотўғри квалификация қилиш ва моддий қонунни қўллашдаги бошқа хатолар.

3. Тергов хатолари аниқлаган жиноят процессининг предметига қараб:

- прокурор назорати жараёнида прокурор томонидан аниқланган ва терговчи томонидан ноқонуний қарорларни бекор қилиш тўғрисидаги қарорларда, қўшимча ҳужжатда кўрсатилган тергов хатолари;

- тергов бўлими бошлиғи томонидан идоравий назоратни амалға ошириш жараёнида аниқланган ва терговчига ёзма кўрсатма тарзида бериладиган ҳужжатлардаги тергов хатолари;

- судья томонидан жиноят содир этганликда гумон қилиниб ушлаб туришнинг қонунийлиги ва асослилигини ўрганиш бўйича аниқланган тергов хатолари;

- айбланувчини қамокда сақлаш, қамокда сақлаш муддатларини узайтириш ва бошқа шикоятлар бўйича судьянинг бундай шикоятларни қондириш тўғрисидаги қарорида кўрсатган вабошқа назоратни амалға ошириш пайтида судья томонидан аниқланган хатолар;

- судда иш юритиш пайтида, биринчи ёки апелляция, кассация, назорат инстанцияларида, янги очилган ҳолатлар тўғрисидаги ишлар кўзғатилганидан кейин, ҳукми ижро этиш босқичида аниқланган хатолар;

- тергов ёки тезкор-қидирув органи раҳбари томонидан жиноят иши доирасида аниқланган ва тўғри қарорлар қабул қилиш орқали тўғирланган хатолар;

- жиноят процессининг бошқа иштирокчилари (айбланувчи, жабрланувчи, адвокатлар, фуқаровий даъвогар, қонуний вакиллар ва бошқалар) томонидан аниқланган, улар томонидан шикоятлар, аризалар ҳамда аризалардаги вазлар қонунда белгиланган тартибда қондирилган тергов хатолари.

4. Терговчининг ҳаракат ёки ҳаракатсизлигига кўра:

- терговчи томонидан билмаган ҳолда, ўз ички ишончига таяниб йўл кўйиладиган тергов хатолари;

- терговчи томонидан қонуннинг айрим талабларини эътиборсиз қолдириш орқали амалга ошириладиган қасддан қилинган тергов хатолари. Бу хатолар тергов қилиш учун аҳамиятсиз бўлиб, жиноят иши кўзғатилишига ва иш юритишни амалга оширишга тўсқинлик қилмайди.

Ҳуқуқшунос ва ёзувчи Ю.Ф.Ферраро терговнинг қуйидаги этти босқичини фарқлаб кўрсатиб, хато ва камчиликлар ҳам ушбу босқичларда мавжуд бўлишини қайд этиб ўтган¹:

1. Баҳолаш. Мавжуд ҳолатга, шикоятга баҳо бериш. Ишни бошлашдан олдин хабардор қилиниши керак бўлганларга ойдинлик киритилади.

2. Тайёрлаш ва режалаштириш. Барча олд-тайёргарлик ва тайёргарлик ишларидан бошланади. Бу раҳбарият томонидан белгиланган мажбуриятларни бажариш каби тадбирларни ўз ичига олади. Бунда, режаларни муҳокама қилиш, вақт жадвалини белгилаш, ишни тўғри бажариш учун далилларни тасдиқлаш, керакли ресурсларни тўплаш босқичи бўлади.

¹Ю.Ф.Ферраро. Тергов суҳбати. – 2015. -26-33 бетлар. (Taylor & Francis Group, LLC CRC Press is an imprint of Taylor & Francis Group, an Informa business No claim to original U.S. International Standard Book Number-13: 978-1-4665-9087-8)

3. Ахборот тўплаш ва далилларни топиш. Бу тергов босқичи терговчидан ушбу усулларни бирлаштиришни, уларни аниқ кетма-кетликда ва ўлчовда жойлаштиришни талаб қилади.

4. Текшириш ва таҳлил қилиш. Бу босқич маълумотларни йиғиш ва далилларни таҳлил қилиш жараёнини қамраб олади. Бунда тергов суҳбатлари муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, терговчилар тез-тез батафсил тергов суҳбатларидан бош тортадилар ва ишнинг тугатилишини ёки ҳатто ҳибсга олинишини афзал кўришади.

5. Қарор қабул қилиш. Бу босқичда натижалар йиғилиб, қарор қабул қилинади ва назорат учун ваколатли шахсларга тақдим этилади.

6. Жавобгарлик чораларини қўллаш. Терговчи, аввало, қонунда берилган ваколатлар доирасида жавобгарликни қўллаш чораларини кўради. Айрим ҳолларда, бу назорат қилувчининг хабардорлигида мустақил амалга оширилиши ҳам мумкин.

7. Профилактика. Терговчи жиноятларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ва уларнинг фаолиятини таҳлил қилиш ишини амалга ошириб, келгусида бу каби камчиликларни олдини олиш чоралари кўрилиши лозим.

Эътибор қаратадиган бўлсак, кўпчилик қарашларга кўра, илгарилаб бораётган замонда тергов камчиликларини бартараф этилишида суд ҳокимиятининг роли ва аҳамияти кундан кунга ошиб бораётганлигини кузатиш мумкин.

Зеро, “Суд-ҳуқуқ ислоҳотларининг туб мазмун-моҳияти ҳам фуқароларнинг қонун билан кўриқланидиган ҳуқуқ ва манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилишни кафолатлашга, одил судловнинг сифати ва самарадорлигини янада оширишга, бу вазифаларни амалга ошириш учун суднинг обрўси ва мавқеини кўтаришга, унинг ҳақиқий мустақиллигини таъминлашга қаратилган”¹.

¹ **Б.Ў.Жамолов.** Суд – инсон ҳуқуқларини ҳимоячиси. // Инсон ҳуқуқларини суд ва суддан ташқарида ҳимоя қилиш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. - Тошкент: ТДЮИ, 2005. - 212 б.

Қайд этилган фикрлардан хулоса қилиш мумкинки, дастлабки терговдаги тизимли камчиликларни юқорида кўрсатилгандек таснифлаш деталли амалга оширилган бўлсада, бироқ, фойдаланувчига содда ва равон тилда баён этиш имконини бермайди. Бундан ташқари, ушбу тадқиқот ишларида тергов хатолари таснифланиб, улар умумий хусусиятни касб этади. Инсон омилига боғлиқ ҳолда, хатоларга йўл қўйилишида терговчи шахси каби ҳолатларга ойдинлик киритилмаганлиги ҳам ушбу рўйхатни тўла-тўқис деб аташига тўсқинлик қилади.

Фикримизча, дастлабки терговдаги тизимли камчиликларни кўйидагича таснифлаш мақсадга мувофиқ:

1. Кадрларни тайёрлаш, танлаш ва ишларни ташкиллаштиришда юзага келадиган тизимлик камчиликлар;
2. Моддий ҳуқуқ нормаларининг тизимли бузилишида ифодаланадиган камчиликлар;
3. Процессуал ҳуқуқ нормаларининг тизимли бузилиши билан боғлиқ камчиликлар.

Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, криминалистика соҳаси тавсияларига риоя қилмаслик билан боғлиқ яна бир муҳим жиҳат борки, ушбу ҳуқуқ тармоғи бевосита моддий ва процессуал ҳуқуқ билан боғлиқлиги боис, ушбу таснифлар доирасини қамраб олади.

Қайд этиш жоизки, кадрлар масаласи гўёки дарахтнинг туб илдизига ўхшаш бўлиб, келгусида терговчи шахсининг талаб даражасида бўлишига бу масаланинг ўрни беқиёс. Чунки, ўтган давр мобайнида бу борадаги кузатишлар шуни кўрсатадики, таълим соҳасидаги муаммолар, қолаверса, амалиёт билан уйғунликни истисно этувчи ўқув дастурларининг номувофиқ равишда тузилганлиги ҳам бевосита тадқиқот мавзусига оид жараёнда тизимли муаммоларнинг тўпланиб қолишига замин яратди.

Шунингдек, кадрларни ишга қабул қилишда шаффоф механизмларни қўллаш билан боғлиқ яна бир муҳим масала борки, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўлақонли ҳимоя қилиш билан боғлиқ жараёнда бевосита

иштирок этувчи мансабдор шахсларни хизматга қабул қилиш учун бугунги кун замон талабига жавоб берувчи номзодларни танлаб олиш муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот мавзуси доирасида кейинги ўринлардан жой олган амалий материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, моддий ҳуқуқ нормаларининг тизимли равишда бузилиши, қилмишни квалификация қилишда ҳуқуқ нормаларни нотўғри қўллаш айрим ҳолларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини жиддий бузилишига сабаб бўлмоқда. Бу борада, норматив-ҳуқуқий, раҳбарий ҳужжатлар ҳамда Олий суд Пленуми қарорлари бу каби қонун бузилиги ҳолатларини олдини олиш имконини берсада, бу каби камчиликларга йўл қўйилиши ачинарли ҳолат саналади. Бу эса, тергов ходимларининг ҳуқуқий савиясини оширишни талаб этади.

Таъкидлаш ўринлики, процессуал ҳуқуқ нормаларининг тизимли равишда бузилиши, нафақат, ҳуқуқий онгнинг етарли даражада эмаслигига, балки, ҳуқуқий маданиятга риоя этишда, ҳуқуқий нигилизмнинг мавжуд бўлиши билан ҳам изоҳланади. Бу эса, ўз навбатида, таснифимизнинг биринчи рўйхатидан ўрин олган кадрлар масаласига ҳам алоқадор.

Амалиёт материалларидан хулоса қиладиган бўлсак, процессуал ҳуқуқ нормаларига риоя этилмаслиги ҳимоя ҳуқуқининг бузилиши, вояга етмаган шахсларга оид ишларда қонуний вакилнинг иштирокига имконият яратилмаслиги, кўздан кечириш тергов ҳаракатларининг ўтказилмаслиги, манфаатдор шахсларга иш материалларининг таништирилмаслиги, холисларни жалб этиш қоидаларига риоя этилмаслигида ифодаланади.

Бироқ, мавжуд вазият, нафақат, жиноят-процессуал ҳуқуқ нормаларининг, балки, ушбу нормаларга асос бўлиб хизмат қилган конституциявий ҳуқуқ нормаларининг ҳам бузилишига олиб келмоқда.

Ўйлаймизки, юқорида таъкидлаб ўтилган бундай классификация ушбу жараёнда юз бериши мумкин бўлган барча ҳолатларни ўз ичига олиб, фойдаланувчида тадқиқот ва мавзу юзасидан аниқ ва лўнда фикрларнинг шаклланишига хизмат қилади.

II БОБ. ДАСТЛАБКИ ТЕРГОВДА ТИЗИМЛИ КАМЧИЛИКЛАРНИ ЮЗАГА КЕЛТИРУВЧИ ОМИЛЛАР ВА ШАРТ-ШАРОИТЛАР

2.1. Кадрларни тайёрлаш, танлаш ва ишларни ташкиллаштиришдаги тизимли муаммолар

Барча соҳаларда бўлгани каби, ишни судга қадар юритиш босқичида кадрларни тайёрлаш ва танлаш масаласи муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда, юридик кадрлар тайёрлаш тизимини самарали ташкил этиш масаласи қатор қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Юридик соҳада олий маълумотли кадрлар тайёрлаш ишини амалга ошираётган Тошкент давлат юридик университети, Қорақалпоғистон давлат университети, Ички ишлар вазирлиги Академияси каби таълим муассасаларида таълим жараёни юриспруденция мутахассислигига оид фанлар билан қамраб олинган.

Прокуратура органларининг ўқув-таълим муассасаси Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академияси саналиб, бугунги кунда ушбу муассаса нафақат прокуратура органларида амалда фаолият кўрсатаётган кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш билан, балки юриспруденция соҳасида магистратура мутахассислиги бўйича кадрларни тайёрлаш билан ҳам шуғулланмоқда.

Академияда магистратура бўлими Ўзбекистон Республикаси Президентининг 08.05.2018 йилдаги “Прокуратура органлари кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5438-сонли Фармони¹ билан ташкил этилган.

Сўнги янгиликлардан бири шуки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 29.04.2020 йилдаги “Ўзбекистон Республикасида юридик таълим ва фанни тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.05.2018 й., 06/18/5438/1189-сон, 01.10.2018 й., 06/18/5547/1975-сон, 02.11.2018 й., 06/18/5566/2153-сон, 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон.

тўғрисида”ги ПФ-5987-сонли Фармони¹ билан Самарқанд, Наманган ва Термиз давлат университетларида «юриспруденция» йўналиши бўйича юридик факультетлар ташкил этилди.

Албатта, ҳар бир таълим муассасасида бўлгани каби ўқув фанлари дастур асосида амалга оширилади.

Масалан, Ички ишлар вазирлиги Академиясида 2019-2020 ўқув йили учун мўлжалланган “Жиноят процессуал ҳуқуқи” фани дастури Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги ва Ички ишлар вазирлиги томонидан тасдиқланган.

Бу борада юридик таълимнинг амалиёт билан уйғунлигини таъминлаш мақсадида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қатор талаблар назарда тутилган.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.04.2017 йилда “Тошкент давлат юридик университетида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2932-сон қарори²нинг 1-банди саккизинчи хатбошисида назарий билимларни қонунчилик фаолияти ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан узвий боғлиқлигини, шу жумладан давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, адвокатура билан фаол ҳамкорлик орқали таъминлаш белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 31.12.2013 йилда 2548-сон билан давлат рўйхатига олинган “Юридик таълим муассасалари талабалари томонидан таништирув ва малакавий амалиётни, шунингдек стажировкани ўташ тартиби тўғрисида”ги Низом³га кўра, назарий билимларни мустаҳкамлаш, амалий кўникма ва маҳорат ҳосил қилиш, таълим дастурининг маълум (яқуний) қисмидаги мавзуси бўйича материаллар тўплаш учун амалиёт ўталиши назарда тутилган.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 19-сон, 335-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 1-сон, 13-модда.

Бироқ, ушбу талаблар ижросини бугунги кунда тўлақонли ташкил этилган деб бўлмайди.

Жумладан, Ички ишлар вазирлиги Академиясида 2019-2020 ўқув йили учун мўлжалланган “Жиноят процессуал ҳуқуқи” фани дастурида гарчи курсантларнинг амалиёт материаллари билан фойдаланишлари орқали уларнинг амалий кўникмаларини ошириш белгиланган бўлсада, у ҳам ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан бевосита боғланмаган.

Амалиётни ўташ дастури ҳам илмий-назарий томонга алоқадор бўлиб, талабаларда ҳуқуқни қўллаш амалиётидан ҳаққоний равишда хабардор бўлиш имконини бермайди.

Бундан ташқари, юридик таълим муассасалари салмоғининг камлиги ҳам бунга сабаб бўлади десак хато қилмаган бўламиз. Масалан, педагогика йўналиши бўйича ҳар бир вилоятда педагогик факультетлар мавжуд.

Ваҳоланки, республика бўйича юридик соҳада кадрларга эҳтиёж катта бўлиб, қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ушбу масала асосий муаммолардан бири сифатида қаралмоқда.

Шу боис, назарий билимларнинг амалиёт билан уйғунлигини таъминлаш мақсадида юридик таълим муассасаларининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва бошқа давлат органлари билан ҳамкорликда бу ишларни ҳаққоний тарзда амалга оширишларини таъминлаш талаб этилади.

Бугунги кунда, талабаларнинг амалиёт дастурлари фан дастурлари талабларини такрорлаб, номигагина тузилмоқда. 2013 йилдан бошлаб ушбу амалиёт жорий этилган бўлиб, ўтган давр мобайнида фан дастурлари бир неча маротаба ўзгарган бўлишига қарамасдан, амалиёт дастурлари ўз ҳолича қолган. Бу эса, бу борада ҳам янгича ёндашувни талаб қилади.

Прокуратура органларида иш ўрганувчиларнинг иш ўрганиш тартибини назарда тутувчи дастурдан бу жараёнда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мавзу доирасида галдаги асосий масала кадрларни танлаб олиш тизимини самарали ташкил этишга тааллуқли.

“Кадрлар сиёсати – бу сифати ва сони бўйича ишчи кучига бўлган талаб билан аниқланиб, ишга жалб қилиш ва иш жойларини тўлдириш ҳамда улардан фойдаланишни яхшилаш тадбирларини ишлаб чиқишдир”¹.

“Ҳаммамиз яхши тушунамизки, олдимизда турган кенг кўламли вазифаларни бажариш учун кадрлар билан ишлашнинг бутун тизимини такомиллаштиришига доир бир қатор ишларни, албатта, амалга оширишимиз керак.

Ҳозирги вақтда давлат ва ҳокимият идораларида кўп ҳолларда кадрлар салоҳиятидан фойдаланиш, уларнинг вазифа ва ваколатлари тақсимооти оқилона ва самарали йўлга қўйилмагани сезилмоқда.

Энг ёмони, бу ҳолат ишимизга халақит бермоқда. Бир идорани қарасангиз, юзлаб одам номига ишлаб ўтирибди. Бошқа идорани қарасангиз, иш кўп, вазифа кўп, лекин ишлайдиган одам, кадр етишмайди.

Бундай нотўғри иш тақсимотига мутлақо чек қўйишнинг вақти етди. Ҳар бир давлат хизматчиси ўзининг бурчи ва мажбуриятини аниқ-равшан билиши, содда қилиб айтганда, ўз аравасини ўзи тортиши лозим”².

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 2-моддасига кўра, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ходимлар, иш берувчилар, давлат манфаатларини эътиборга олган ҳолда, меҳнат бозорининг самарали амал қилишини, меҳнат унумдорлигининг ўсишига, иш сифати яхшиланишига, шу асосда барча аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражаси юксалишига кўмаклашади.

Кўриниб турганидек, кадрларни танлаш жараёнини тартибга солувчи меҳнат муносабатлари нафақат ходимлар ва иш берувчилар, балки давлат манфаатларини ҳам назарда тутати. Чунки, жинойт процессида кадрлар масаласига пухта ёндашилиши давлат номидан иш юритувчи мансабдор

¹ <http://old.mehnat.uz/cyrl/page/kadrlar-siyosati>.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Президент лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқидан. <https://www.norma.uz/muhim voqealar/erkin va farovon demokratik uzbekiston davlatini mard va olijanob hal qimiz bilan birga quramiz>.

шахслар томонидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, прокуратура органларида кадрларни танлашга оид масалалар қатор қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 29.08.2001 йилда қабул қилинган “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 43-моддасига мувофиқ, прокуратура органларида прокурорлар, терговчилар, суриштирувчилар ва иш ўрганувчилар лавозимига олий юридик маълумотга эга, зарур касбий фазилатлари бўлган, зиммаларига юкланадиган хизмат вазифаларини бажаришга соғлиғи имкон берадиган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари тайинланади.

Алоҳида ҳолларда, прокуратура органларидаги хизматга иқтисодиёт, молия, социология, ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида ва бошқа соҳаларда олий маълумотга, зарур билим ва тажрибага эга бўлган мутахассислар қабул қилиниши мумкин.

Қайд этилган Қонуннинг 48-моддасида белгиланган тартибда, прокуратура органлари ва муассасаларида хизматни ўташ тартиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан белгиланади.

Шунга кўра, 12.09.2013 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органлари ва муассасаларида хизматни ўташ тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги ПҚ-2036-сонли қарори қабул қилинган.

“Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органлари ва муассасаларида хизматни ўташ тўғрисида”ги Низомнинг 6-банди иккинчи хатбошисига кўра, прокуратура органларига хизматга қабул қилишда номзодларнинг мазкур Низомда белгиланган талабларга мувофиқлигини ўрганиш мақсадида текшириш ҳамда махсус комиссия томонидан билим савияси, зарур касб малакаси ва ишчанлик қобилиятини аниқлашга қаратилган мажбурий суҳбат ўтказилиши белгиланган.

Шу асосда, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қабул қилинган соҳавий буйруқ асосида, мазкур фаолият тартибга солиб келинмоқда.

Бироқ, қайд этилган ҳужжатларда хизматга қабул қилиш ҳақида ҳулоса қилинган ходимларни уларнинг темпераментига қараб тақсимлаш назарда тутилмаган. Бу борада, танлаб олинган кадрларга лавозимларни тақсимлашда психологик ёндашув тўғри йўлга қўйилмаган.

Бу эса, ўз навбатида, прокуратуранинг муайян йўналишида ишлаётган айрим ходимларнинг ўз иш фаолиятига нисбатан салбий муносабатини ҳам шакллантириб қўяди.

Темперамент – ақлий жараёнларнинг динамикаси билан боғлиқ индивидуал психофизиологик шахсий хусусиятларнинг барқарор тўплами¹.

Милоддан аввалги 460-377 йилларда яшаган юнон табиби Гиппократ инсонларнинг хулқ-атворини фарқловчи белгиларига қараб уларни бир неча типларга ажратган: холерик, сангвиник, флегматик ва меланхолик².

В.Лебедевнинг фикрича, холерик темпераментли кишилар касбий билимларни тез ўзлаштиришсада, уларни амалга оширишда тез-тез хатоларга йўл қўйишади, ҳодисаларда илдамлаб кетишга мойил бўлишади. Улар одатий топшириқлардан кўра, асосий топшириқларни тезда ўзлаштиришади. Топшириқни амалга оширишда кўп савол беришади. Тез ишлашади ва ташаббускор ҳисобланади. Уларнинг ҳисоботи жонли ва намунавий бўлади. Бироқ, бундай темпераментли кишиларда шошилиш ҳаракатлар кузатилиб, улар диққатни жамлашга қийналишади.

Темпераментнинг сангвиник типига мансуб кишилар турли вазифаларни бажаришда ўта аниқликни намоён қилишади, янги ҳолатларда мўлжални тез олиш билан тавсифланади. Ишда қатъиятлилик ва хотиржамликка катта эътибор беришиб, ҳисоботда аниқ ва лўнда

¹ <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Темперамент>.

² И.Мирзаев, Э.Гуртуева, Т.Яцок, М.Алиева. Русский язык. Практический курс. Учебное пособие. “Ўқитувчи” нашриёти. 1993 й. 85-86 бетлар.

фикрлардан фойдаланишади. Сермулоҳазалик, қизиқувчанлик уларга хос хусусият ҳисобланади.

Флегматик темпераментга эга шахслар бошқа типлардан берилган топшириқ юзасидан кам савол бериши, берилган саволда ҳам алоҳида мазмун касб этиши, топширилган вазифани хотиржам, тартибли, шошилмасдан бажариши, шунингдек, объектив, батафсил ва тизимли ҳисобот бериши билан фарқланади. Собитқадамлик, кузатувчанлик, жиддийлик ушбу темперамент эгаларига хосдир.

Темпераментнинг меланхолик типига мансуб кишиларда тортинчоқлик, қатъиятсизлик, журъатсизлик каби хусусиятлар мавжуд бўлади. Улар янги вазиятлар, янги одамлардан, улар билан мулоқотдан чўчишади, шу сабабли, ўзларини бошқалардан ажралган ҳолда тутишади.

Фикримизча, айнан мана шу типларга қараб кадрларни танлаб олиш масаласини ҳал қилиш катта самара беради. Амалиётда, зиммасига юклатилган вазифаларни бажара олмасдан, вазифасидан ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимидан бўшаб кетган ходимларни кўп учратиш мумкин. Назаримизда, вазифа юклатилган шахснинг темпераменти топшириқнинг хусусиятига боғлиқ бўлмаслиги ҳам бунинг сабабларидан бири бўлган.

Юқорида санаб ўтилган тўртта темпераментнинг таҳлил қиладиган бўлсак, жинойт процессида қатнашувчи мансабдор шахсларни вазифасига тайинлашда флегматик типга мос шахсларни танлаб олиш самара беради. Албатта, бу жараён вазифага қўйилгунга қадар психологик текширув ҳамда психологик тавсияни инобатга олган ҳолда амалга оширилиши зарур.

Сўнгги йилларда давлат хизматчиларининг касбий сифатлари ва хизматларини объектив баҳолаш орқали давлат хизматини самарали ташкил этишга катта эътибор қаратилмоқда.

Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 03.10.2019 йил қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари

тўғрисида”ги ПФ-5843-сонли Фармони¹ ҳам мазкур соҳадаги ислохотларни янги босқичга олиб чиқди десак, хато қилмаган бўламиз.

Фармоннинг 2-банди иккинчи хатбошисида, касбга оид сифатлари ва алоҳида хизматларини одилона ва объектив баҳолаш асосида энг муносиб ва қобилиятли шахсларни давлат фуқаролик хизматига қабул қилиш ҳамда уларнинг хизмат поғоналари бўйича кўтарилишини назарда тутувчи меритократия тамойилини қўллаш давлат фуқаролик хизматини янада такомиллаштириш ва ислох қилишнинг устувор йўналишларидан бири этиб белгиланган.

Давлатимиз раҳбари 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси²да бугунги кунда кадрлар масаласини танқид қилиб, қуйидаги фикрларни билдирган:

“Бугун оддий бир ҳақиқатни тан олишимиз керак. Давлат идораларида малакали ва етук кадрлар етишмаяпти. Ҳанузгача давлат хизматчиларининг мақоми белгиланмаган, давлат хизматига қабул қилишнинг ошқора механизлари ишлаб чиқилмаган. Бу борадаги муаммоларни ҳал этиш учун, аввало, давлат хизматчилари фаолиятини ҳолисона баҳолаш бўйича самарали тизим жорий этиш зарур”.

Қайд этиш жоизки, бугунги кунда терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган мансабдор шахси, суриштирувчи ва терговчилар фаолиятини баҳолаш тартиби процессуал қонунчиликда ўз аксини топмаган.

“Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органлари ва муассасаларида хизматни ўташ тўғрисида”ги Низомнинг 14-бандига мувофиқ, прокуратура органлари ходимларининг фаолиятини уларга юклатилган хизмат вазифалари доирасида баҳолашнинг асосий мезонлари ҳам умумий характерга эга.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.10.2019 й., 06/19/5843/3900-сон.

² <https://kun.uz/99444746>.

Бундан ташқари, улар томонидан амалга оширилган ишлар ҳисоби ҳам марказлаштирилган тартибда ҳисобга олинмайди. Жиноят ишлари ҳисоби эса, фақат ишнинг мазмуни учун юритилади.

Баҳолаш мезонларининг белгиланмаганлиги уларни масъулиятли лавозимларга тайинлаш ёки йўл қўйилган камчиликлар асносида лавозимни пасайтириш ёхуд ундан озод этишда субъектив ёндашувларга сабаб бўлади.

Аслида, тадқиқот ишининг мазкур қисми учга бўлинган. Бири кадрларни тайёрлаш, иккинчиси уларни танлаш жараёнидаги тизимли камчиликлар бўлса, учинчи йўналиш ишларни ташкиллаштиришда юзага келадиган ва кўплаб учрайдиган камчиликлардан иборат.

Ишларни ташкиллаштиришдаги тизимли камчиликлар тергов устидан идоравий ва прокурор назорати ҳамда жиноят процессидаги мансабдор шахс томонидан иш юритувидаги жиноят ишлари бўйича тергов ҳаракатларини олиб боришда ишларни самарали ташкил этиш билан боғлиқ жараённи ўз ичига олади.

Суд-ҳуқуқ ислохотларини амалга оширишда устувор вазифа шаффоф механизмларни жорий этиш орқали инсон омили, энг аввало, коррупция хавф-хатарини бартараф этишга қаратилган.

Жорий йилнинг 10 март куни Ўзбекистон Республикасининг “Суд ишларини юритиш тартиби такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-607-сонли Қонуни¹ қабул қилиниб, ушбу Қонун билан “Судлар тўғрисида”ги Қонун “Судьялар ўртасида ишларни тақсимлаш” деб номланган янги 69¹-модда билан тўлдирилиб, судларда ишларни автоматлаштирилган ахборот тизимидан фойдаланган ҳолда тақсимланишининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилди.

Фикримизча, ишларни тақсимлашда бу янгилик терговга қадар текширув, суриштирув ва тергов органларини ҳам четлаб ўтмаслиги лозим.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.03.2020 й., 03/20/607/0279-сон.

Чунки, бугунги кунда ходимга жиноятга оид ариза ва хабарлар ҳамда жиноят ишларини тақсимлашда орган раҳбарларининг субъектив ёндашувига тўлақонли шароит мавжуд. Бундан ташқари, мавжуд вазиятда ишларни ходимнинг иш ҳажми, стажи, тажрибаси ёки манфаатлар тўқнашувини олдини олишга риоя қилган ҳолда тақсимлаш тартиби мавжуд эмас.

Россия Федерацияси Олий Ҳакамлик судининг 2009 йилги 1-сонли ахборотномасидаги “Судьялар ўртасида ишларни автоматлаштирилган тақсимлаш тизими тўғрисида”ги мақолада¹ таъкидланишича, ишларни тақсимлаш судьянинг иш ҳажми, меҳнат таътили, меҳнатга лаёқатсизлик даври каби ҳолатларни ҳисобга олиш лозимлиги таъкидланган бўлиб, таклиф этилаётган автоматлаштирилган тизимни яратишда ушбу тавсияларни инобатга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Айрим ҳуқуқшунос олимларнинг фикрича, “жиноят ишлари юритуви тартибининг ҳам кодификациялашган норматив-ҳуқуқий ҳужжат билан тартибга солиниши ушбу муносабатларда тезкорлик, аниқлик ва тизимлиликни таъминлайди”². Ушбу фикрга асосланадиган бўлсак, ишларни тақсимлаш тартиби ҳам Жиноят-процессуал кодексида акс этмоғи лозим.

Ушбу йўналишдаги яна бир муҳим жиҳат иш юритувдаги жиноят ишлари юзасидан тергов ҳаракатларини олиб боришда ташкилий масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ.

Бу босқичда фаолият кўрсатувчи кўпгина мансабдор шахслар Жиноят- процессуал кодексидан ташқари суриштирув ёки тергов жараёнини тартибга солувчи бошқа норматив-ҳуқуқий ёки раҳбарий ҳужжатлар талабларига риоя этишмайди.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 14.05.2014 йилда қабул қилинган “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунининг 35, 36-моддаларига мувофиқ, қамоққа олиш билан боғлиқ бўлмаган эҳтиёт

¹ <file:///C:/Users/Acer/Downloads/1298985082.pdf>

² С.Саҳаддинов. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар. Умумий қисм. – Т. Тошкент, 2014. “Янги аср авлоди”.

чораси танланган айбланувчини профилактик ҳисобга олиш учун жиноят ишида айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш ҳақида қарор нусхаси дарҳол айбланувчининг яшаш жойидаги ҳудудий ички ишлар органларига юборилиши лозим бўлсада, айрим ҳолларда қонуннинг мазкур талаблари бажарилмасдан қолишига йўл қўйилмоқда.

Хусусан, Қарши шаҳар 1-сонли ИИБ ҳузуридаги ТБ иш юритувида бўлган жиноят иши бўйича айбланувчи Ш. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 277-моддаси 2-қисми “а,б” бандлари билан жиноят ишида айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилинган ва унга нисбатан гаров эҳтиёт чораси қўлланилган бўлсада, айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш ҳақидаги қарор нусхаси айбланувчи Ш. нинг яшаш манзили - Қарши тумани ИИБга уни профилактик ҳисобга олиш учун юборилмаган.

Ёки, Бош прокуратура, Давлат хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги, Олий суд ва Давлат божхона қўмитаси томонидан 03.01.2019 йилда “Жиноят иши юритиш жараёнида жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш ва бартараф этиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қўшма кўрсатма билан жиноят иши юзасидан тергов режаси тузишнинг намунавий шакли тасдиқланган бўлсада, амалда режани намуна асосида амалга оширилиши таъминланмасдан қолмоқда.

Айнан, мана шу камчиликлар келгусида улар фаолиятини ўрганишда салбий фикр шаклланишига сабаб бўлади.

Бу борада, ишларни ташкиллаштиришда иш ҳажми билан боғлиқ яна бир муҳим масала борки, бугунги кунда бу масала тергов ҳаракатларини сифатсиз амалга оширилишига сабаб бўлаётган муаммо ҳисобланади.

Шубҳа йўқки, жиноят процессида ишни юритишга ваколатли бўлган шахслар зиммасига кўплаб вазифалар юклатилган. Жиноят ҳақидаги ариза ва хабарни келиб тушган вақтдан бошлаб жиноят ишини айблов хулосаси билан судга юборишгача бўлган жараён катта босқични қамраб олади.

Бирок, бундай ҳаракатлар терговчидан кўплаб ақлий ва жисмоний куч сарфлашни талаб этади.

Таъкидлаш ўринлики, жиноят ишлари бўйича иш ҳажми ўтган йилларга нисбатан солиштирилганда, салмоғи кам. Аммо, терговчининг бир жиноят иши доирасида амалга оширадиган ҳаракатлари талайгина. Мавжуд вазият тергов ҳаракатларининг сифатига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Масалан, биргина қасддан одам ўлдириш жинояти бўйича ҳодиса жойига чиққан терговчи нафақат мурдани кўздан кечириши, ҳодиса жойида ишга алоқадор далилларни аниқлаши, тезкор ходимларга топшириқ бериши, муайян шахсларни эшитиб, улардан тушунтиришлар олиши, шу билан бирга, белгиланган процессуал ҳужжатларни расмийлаштириши лозим. Каттароқ ҳажмли ишлар бўйича эса, сўроқ қилиниши лозим бўлган шахслар миқдорининг кўплиги, ҳодиса жойидан олинган ва экспертиза учун тайёрлаш талаб этиладиган далилий ашёлар ҳажмининг кўплиги бу босқичда бир эмас, бир неча кишининг меҳнатини талаб қилади.

Шу боис, жиноят процессида терговчининг ёрдамчиси лавозимини жорий этиш белгиланган мақсадга тўлақонли эришишида ўз самарасини беради.

2.2. Моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларини қўллашда кўплаб учрайдиган камчиликлар

Ҳуқуқ назариясига кўра, моддий ҳуқуқ нормалари жамиятда юриш-туриш қоидаларини белгиловчи хулқ-атвор қоидалари мажмуини ташкил этса, процессуал ҳуқуқ нормалари моддий ҳуқуқда белгиланган нормаларни қандай амалга ошириш тартибини белгилайди.

Ҳуқуқ нормалари ҳуқуқий тартибга солиш предмети, яъни ҳуқуқ тармоқлари бўйича давлат, фуқаролик, маъмурий, молиявий, меҳнат, жиноий ва бошқа тармоқларга бўлинади.

“Мазкур тармоқ нормалари ўз навбатида моддий ва процессуал нормаларга бўлинади. Моддий ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, уларнинг ҳуқуқий мавқеини, ҳуқуқий тартибга солиш чегаралари ва ҳоказоларни мустаҳкамлайди. Улар субъектга ҳуқуқ унга нима беради-ю ва ундан нимани талаб қилишини кўрсатади.

Процессуал ҳуқуқ нормалари ташкилий муносабатларни тартибга солади. Улар алоҳида ташкилий, тартиб-қоида хусусиятга эга. Бу нормалар ҳамиша моддий ҳуқуқ нормаларини амалга оширишнинг тартиби, шакллари ва усулларини белгилаб беради. Процессуал ҳуқуқий нормалар моддий ҳуқуқ нормаларига нисбатан иккинчи даражали аҳамият касб этади”¹.

Назаримизда, дастлабки терговни амалга оширишда моддий ҳуқуқ нормаларининг тизимли равишда бузилиши деб, Жиноят кодексида тергов иши юритилишига оид жараённи тартибга солувчи нормаларга риоя қилмасликни, процессуал ҳуқуқ нормаларини қўллашда кўплаб учрайдиган камчиликлар деганда эса, дастлабки тергов юритилишини тартибга солувчи нормаларга риоя қилмасликла ифодаланган ҳаракатларни тушуниш лозим.

Ушбу камчиликларнинг одатдагисидан фарқи шундаки, бунда муайян тизим ёки шахслар томонидан бир-бирига ўхшаш камчиликларга йўл қўйилиб, мазкур вазият улар фаолиятида кечиктириб бўлмайдиган ўзгаришлар қилишни талаб этади.

¹ З.М.Исломов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.Т.: Адолат, 2007 йил. 668-бет.

Мазкур тадқиқот ишини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан тақдим этилган республикадаги барча даражадаги судлар томонидан суриштирув ва дастлабки тергов давомида йўл қўйилган камчиликлар юзасидан чиқарилган 426 та хусусий ажримлар ўрганилиб, таҳлил қилинди.

Хусусий ажримлар сони ҳудудлар кесимида таҳлил этилганда, ушбу кўрсаткич Самарқандда 98 тани, Тошкент вилоятида 71, Қашқадарёда 66, Сирдарёда 37, Наманганда 35, Фарғона вилоятида 29, Тошкент вилоятида 22, Жиззахда 18, Сурхондарёда 12, Хоразмда 11, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро ва Навоий вилоятлари 7 тадан, Андижонда 6 тани ташкил этган.

Ҳуқуқни қўллаш амалиёти шуни кўрсатадики, суриштирув ва тергов органлари томонидан моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларини қўллашда йўл қўйилаётган камчиликлар бу борада қатъий чора-тадбирлар белгилаб олишни талаб этади.

Таҳлил этилган хусусий ажримлар асосида диссертация ишига илова этиладиган қўлланма яратилиб, тадқиқот иши билан ҳамоҳанг бўлади. Шу боис, тадқиқот ишининг мазкур қисми ҳам, асосан, амалий мисоллар билан ёритилган бўлиб, фойдаланувчида дастлабки бобдан фарқли равишда ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан танишиш имконини беради.

Моддий ҳуқуқ нормаларининг бузилишида етакчи ўринни қилмишни нотўғри квалификация қилиш эгаллайди. Бунинг ҳуқуқий салбий оқибати кўп ҳолларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига зиён етказди.

Масалан, қилмишни нотўғри малакалаш айбланувчига нисбатан ишнинг хусусиятига номувофиқ бўлган эҳтиёт чорасини қўллашга олиб келиши мумкин.

Судланувчи Х. ўзганинг мулкини фирибгарлик йўли билан қўлга киритиш мақсадида таниши Д. билан йўловчи автомашинада кетаётиб, автомашина ҳайдовчисидан йўл четига тўхтатишни сўраб, автомашина тўхтаганидан сўнг жабрланувчи Д.дан унинг телефон апаратыни

фойдаланиш учун сўраб олиб, автомашинадан тушиб, Д. чалғиб қолганидан фойдаланиб, унга билдирмасдан бошқа автомашинага ўтириб, телефон аппаратини фирибгарлик йўли билан қўлга киритиб, воқеа жойидан яширинган.

Тергов органи томонидан Х.нинг ҳаракатлари Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 166-моддаси 3-қисми “а” банди билан нотўғри квалификация қилиниб, тергов давомида айбланувчига нисбатан камоқ эҳтиёт чораси қўлланилган.

Чунки, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 11.10.2017 йилдаги “Фирибгарликка оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 35-сонли қарорининг 14-бандига кўра, агар алдов шахс томонидан ўзганинг мулкни қўлга киритишни енгиллатиш мақсадида ишлатилган бўлиб, мулкни олиб қўйиш жараёнида мулкдор, мулк эгаси ёки бошқа шахс унинг асл ниятини сезиб қолган, айбдор буни англасада, бироқ мулкдор ёки мулк эгасининг эркига зид равишда мулкни ушлаб туришни давом эттирган бўлса, қилмиш талончилик, мулкдор ёки мулк эгасига билдирмасдан мулк билан яширинган ҳолларда эса, фирибгарлик сифатида квалификация қилиниши лозим.

Судда, жабрланувчи Д. жиноятни амалга ошириш давомида судланувчи Х. ҳеч қандай зўрлик ишлатмаганлигини, Х. кетиб қолганлигидан кейинчалик хабар топганликларини, телефон аппаратлари олиб кетилаётганда, бундан хабардор бўлмаганликлари ҳақида кўрсатув беришган.

Жиноят кодексининг 168-моддаси 5-қисмида етказилган моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда озодликни чеклаш ва озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмаслиги назарда тутилган.

Тергов давомида судланувчи Х. томонидан етказилган зарар тўла қопланган бўлишига қарамасдан, дастлабки тергов органи томонидан қилмиш нотўғри малакаланганлиги, шунингдек, Жиноят кодексининг 166-моддасида зарарни қоплаганлик учун фирибгарлик жинояти учун

назарда тутилган рағбатлантирувчи норма кўрсатилмаганлиги боис, судланувчи Х. суд ҳукмига қадар қамоқда асосиз сақланган.

Шу боис, суднинг ҳукми билан судланувчининг ҳаракатлари Жиноят кодексининг 166-моддаси 3-қисми “а” бандидан мазкур Кодекснинг 168-моддаси 3-қисми “б” бандига қайта квалификация қилиниб, шу модда билан озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинланган ҳамда юқори турувчи тергов органига дастлабки терговда йўл қўйилган камчиликлар юзасидан хусусий ажрим киритилган.

Ёки, судланувчи А. ўзи яшаб келаётган уйнинг томорқа ерида 3 туп қуритилган ҳолдаги соф вазни 1,42 граммга тенг булган тақиқланган гиёҳвандлик ўсимлиги ҳисобланган “каннабис” (каноп) ўсимлигини ғайриқонуний равишда экиб, парваришлаб келган.

Бундан ташқари, тезкор-қидирув ходимлари томонидан ўтказилган назорат тариқасида гиёҳвандлик воситасини сотиб олиш тадбири давомида, судланувчи А. ўзининг яшаш уйининг олдида фуқаро Т.га гугурт қутисига қадоқлаб солинган соф вазни 6,62 граммга тенг бўлган озгинадан кўп миқдордаги “марихуана” гиёҳвандлик моддасини 600.000 сўм эвазига сотган вақтда ушланган.

Ушбу жиноят иши бўйича тергов органи томонидан айбланувчи А.нинг айбловига Жиноят кодексининг 273-моддаси 3-қисми “а” банди қўйилиб, хатоликка йўл қўйилган.

Гарчи, А. илгари гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятни содир этганлик учун судланмаган бўлсада, дастлабки тергов органи юқорида қайд этилган модда банди билан айбланувчининг ҳаракатларини нотўғри малакалаган.

Чунки, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 28.04.2017 йилдаги “Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишга оид жиноят ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 12-сонли қарорининг 27-бандида, шахснинг Жиноят

кодексининг 273-моддаси 3-қисми “а” банди билан жиноий жавобгарлиги у муқаддам гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятлар учун судланган ҳолдагина келиб чиқиши белгиланган.

Шу боис, суд судланувчи А.нинг ҳаракатлари Жиноят кодексининг 273-моддаси 3-қисми “а” бандидан мазкур Кодекснинг 273-моддаси 2-қисми билан қайта квалификация қилиниб, терговда йўл қўйилган камчиликлар юзасидан хусусий ажрим киритилган.

Шунингдек, амалиёт материаллари таҳлили шуни кўрсатдики, содир этилган жиноят иши бўйича қилмишни Жиноят кодексининг тегишли моддаси билан баҳолашда иштирокчилик тўғрисидаги қонун нормаларини нотўғри татбиқ қилиш ҳолатларига йўл қўйилмоқда.

Жумладан, судланувчи А., С. ва Ғ. каби жиноий шериклари билан жабрланувчи Н.нинг жами 15.700.000 сўмлик, А.нинг жами 18.700.000 сўмлик, Ғ.нинг 5.000.000 сўмлик, А.нинг 5.000.000 сўмлик, Д.нинг 4.000.000 сўмлик, Қ.нинг 2.100.000 сўмлик, Б.нинг 46.800.000 сўмлик, барча ҳолатда жами 97.300.000 сўм қийматдаги мол-мулкларни ўғирлик йўли билан талон-торож қилишган.

Жиноят иши бўйича тергов органи томонидан судланувчи А. ва бошқаларнинг ушбу ҳаракатлари Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 169-моддаси 4-қисми “в” бандига кўра уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилганлик квалификация белгиси билан нотўғри малакаланган.

Чунки, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 20.12.1996 йилдаги “Транспорт воситаларини олиб қочиш ишлари бўйича суд амалиёти ҳақида” ги 37-сонли қарорининг 5-бандида, уюшган гуруҳ деганда транспорт воситаларини олиб қочиш ёки бошқа жиноятларни содир этиш мақсадида икки ёки ундан кўп шахсларнинг барқарор бирлашмаси тушунилиши, жиноий фаолиятнинг олдиндан режалаштирилганлиги, жиноий қасдни амалга ошириш учун зарур бўлган воситаларнинг тайёрланиши,

иштирокчиларни танлаш, ёллаш ва улар ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши, жиноятни яшириш чораларини таъминлаш, гуруҳда ўрнатилган интизомга ва ташкилотчининг кўрсатмаларига бўйсуниб жиноий гуруҳнинг уюшганлигидан далолат бериши, айблаш фикри ва суд ҳукмида айнан қандай асосларга кўра жиноий гуруҳ уюшган деб топилганлиги кўрсатилган бўлиши шартлиги тўғрисида тушунтириш берилган.

Гарчи, судланувчилар ўзаро тил бириктириб, бир неча маротаба такроран ўғирлик жиноятини содир этишган бўлсада, тергов органи томонидан жиноий гуруҳнинг қандай асосларга кўра уюшган деб топилганлиги тергов ҳаракатлари давомида юқоридаги Пленум қарорида белгиланган тушунтиришларга асосланиб аниқланмаган ва айблов ҳулосасида асосланмаган.

Суд давомида ҳам, судланувчилар жиноятни содир этиш вақтида Пленум қарорида назарда тутилган уюшган гуруҳ белгисини назарда тутувчи вазифалар тақсимоти, ташкилий масалалар мавжуд бўлмаганлигини айтиб кўрсатув беришган.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 23-моддаси 3-қисмига кўра, айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Қонун кўлланилаётганда келиб чиқадиган шубҳалар ҳам гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши керак.

Шу боис, суд томонидан судланувчи А. ва бошқаларнинг жиноий ҳаракатлари Жиноят кодексининг 169-моддаси 4-қисми “в” бандидан мазкур Кодекснинг 169-моддаси 3-қисми “а” бандига қайта малакаланиб, тергов давомида йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш бўйича хусусий ажрим киритилган.

Жиноят процессуал қонуни нормаларининг бузилиши билан боғлиқ бир қатор амалий мисолларни кўриш мумкин.

Хусусан, жиноят-процессуал қонуни нормалари бузилган ҳолда олинган далиллар номақбул деб топилади.

Судланувчи М. ўзи истиқомат қилиб келаётган яшаш уйи ҳовлисининг томорқа ерида таркибида гиёҳвандлик воситалари бўлган тақиқланган экин ҳисобланган бир туп “каннабис” ўсимлигини қонунга хилоф равишда экиб, парваришлаб етиштирган.

Сўнгра, М. судланувчи З.га 80.000 сўм эвазига 0,35 грамм, тезкор-қидирув тадбирида қатнашган аризачи З.га 160.000 сўм эвазига 0,65 грамм, судланувчи З. судланувчи Б.га 80.000 сўм эвазига 0,35 грамм, шунингдек, судланувчи Б. аризачи А.га 100.000 сўм эвазига 0,35 грамм марихуана гиёҳвандлик воситасини сотган.

Мазкур жиноят иши юзасидан тергов органи томонидан судланувчи З.нинг яшаш уйи ва ёрдамчи хўжалик биноларида тинтув тергов ҳаракати ўтказилган. Тинтув вақтида З.нинг яшаш хонасидан 1 дона гугурт қутисига солинган, майдаланган ўсимлик қолдиғи ва уруғлари топилиб, бу ҳақида баённома расмийлаштирилиб, баённомага фотосуратлар илова қилинган.

Бироқ, суд томонидан З.нинг яшаш уйи ва ёрдамчи хўжалик биноларида ўтказилган тинтув тергов ҳаракати натижалари номақбул далил деб топилган.

Бунга тинтув тергов ҳаракати жараёнида холисларга уларнинг Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 74-моддасида назарда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шунингдек, мазкур Кодекснинг 160, 161-моддаларида назарда тутилган тартибда тинтув ўтказилишидан аввал тинтув қилинаётганлар, холислар, мутахассисга суриштирувчи ёки терговчининг барча ҳаракатлари чоғида ҳозир бўлиш ҳамда ана шу ҳаракатлар хусусида арз қилиш ҳуқуқлари тушунтирилмаганлиги, тинтув ўтказишга киришишдан олдин бу тўғрисидаги қарор, сўнгра тинтув ўтказилганлиги ҳақидаги баённома уйида тинтув ўтказилаётган З.га таништирилмасдан, имзо куйдирилмаганлиги ва тилхат олинмаганлиги, ЖПКнинг 92-моддаси бўйича тинтув тергов ҳаракати тамом бўлгач,

иштирокчиларга тергов ҳаракати баённомаси билан танишиб чиқишга имкон берилмаганлиги сабаб бўлган.

Чунки, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 24.08.2018 йилдаги “Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорининг 2-бандига мувофиқ, далил уни олиш билан боғлиқ процессуал ҳаракатни ўтказишга оид қоидалар ва тартибга риоя этилган ҳолда олингандагина мақбул деб топилиши, қонуний асосларсиз олинган далиллардан исботлаш учун фойдаланиш ҳамда уларни айблов асосига қўйиш мумкин эмаслиги белгиланган.

Бундан ташқари, айрим тергов органлари томонидан вояга етмаганлар ҳуқуқларини ҳимояга қилишга оид жиноят-процессуал қонуни нормаларига риоя қилинмаган.

Жумладан, вояга етмаган Ф. ўзи билан бир хонадонда истиқомат қилувчи янғаси Д.нинг акаси К. билан ўз яшаш хонадониде ўзаро оилавий келишмовчиликлар можаросида жанжаллашиб, қасддан тан жароҳати етказиш мақсадида, К.нинг бош тепа соҳасига дарвозахонада бўлган темир бўлаги билан, бошнинг ўнг чакка қисмига дарвозахонада бўлган 1 литр ҳажмли шиша идиш (банка) билан уриб, қасддан баданга енгил тан жароҳати етказган.

Мазкур ҳолат юзасидан жиноят иши қўзғатилиб, тергов органи томонидан жиноят иши Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 109-моддаси 2-қисмига асосан айблов ҳулосаси билан судга юборилган.

Маълумки, Жиноят-процессуал кодексининг 549-моддаси биринчи ва иккинчи қисмларига кўра, вояга етмаганнинг жиноятлари ҳақидаги ишни юритишда қонуний вакилнинг қатнашиши шарт. Қонуний вакилнинг ишда иштирок этишига суриштирувчи ёки терговчининг қарори бўйича вояга етмаган шахсни гумон қилинувчи ёки айбланувчи тариқасида биринчи сўроқ қилиш пайтидан бошлаб йўл қўйилади.

Бироқ, қайд этилган жиноят иши бўйича вояга етмаган Ф.нинг қонуний вакили аниқланмасдан, қонуний вакилни ишда иштирок этиши ҳақида қарор чиқарилмаганлиги оқибатида, мазкур тартиб бузилиши ишни судда кўриш давомида процесс иштирокчиларининг ҳақли эътирозига сабаб бўлган.

Жиноят-процессуал кодексининг 298-моддасига кўра, жиноят ишини кўриш жараёнида жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар аниқланганидан кейин, суд хусусий ажрим чиқариб, унда тегишли давлат органлари ёки мансабдор шахслардан ана шу сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этиш чораларини кўришни талаб қилади.

Шу боис, суд томонидан дастлабки терговда йўл қўйилган ва прокурор назоратидан четда қолган мазкур камчилик юзасидан хусусий ажрим киритилган.

Бундан ташқари, айрим тергов органлари томонидан ҳодиса жойини кўздан кечиришга оид қонун нормалари талаблари бажарилмаган.

Жумладан, судланувчи У., Р. билан ўзаро тил бириктириб, бир гуруҳга бирлашиб, спиртли ичимлик истеъмол қилган ҳолда, ҳарбий қисмнинг шартнома бўйича ҳарбий хизматчилари Ш. ва Ж.ларга уларни аввалдан танимагани ҳолда, ўзларининг улардан жисмоний томонлама устунлигини кўрсатиб қўйиш мақсадида жамиятдаги юриш-туриш қоидаларини қасддан менсимасдан, Ш. ва Ж. ларнинг танасини дуч келган қисмига бир неча маротаба уришиб, Ш.га соғлиқнинг қисқа муддатга ёмонлашувига олиб келган енгил тан жароҳати, Ж.га соғлиқнинг қисқа муддатга ёмонлашувига олиб келмаган енгил жароҳат етказишган.

Мазкур жиноят иши юзасидан тергов ҳаракатлари олиб борилиб, тергов органи томонидан ҳолат бўйича ҳодиса жойи кўздан кечирилмаганлиги ва тегишли фотосуратга олиниб, процессуал тартибда расмийлаштирилмаганлиги оқибатида жиноятга алоқадор излар йўқ бўлиб кетган. Оқибатда, жиноят иши процесс иштирокчиларининг кўрсатмалари,

эксперт хулосаларигагина таяниб, айблов зарурий далиллар билан асосланмаган.

Ваҳоланки, Жиноят-процессуал кодексининг 135-моддаси 1-қисмига асосан, жиноят излари, ашёвий далилларни топиш, ҳодиса содир бўлган вазиятни ва иш учун аҳамиятли бўлган бошқа ҳолатларни аниқлаштириш мақсадида терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи ёки суд ҳодиса содир бўлган жойни, мурдани, ҳайвонларни, теварак-атрофни, биноларни, нарсалар ва ҳужжатларни кўздан кечиради.

Мазкур қонун бузилиши натижасида, суд томонидан юқори турувчи тергов органига айбдор шахсларга чора кўришни сўраб хусусий ажрим киритилган.

Юқорида таъкидланган мисоллар бир эмас, балки бир неча тергов органи ёки ҳудуд доирасида кузатилиб, айнан шунга ўхшаш ҳолатларнинг кўплаб кузатилиши бу борада тизимли камчиликларнинг кенг қулоч ёзганидан, улар фаолиятида кечиктириб бўлмас чора-тадбирларни белгилаш зарурлигидан далолат беради.

Мазкур тадқиқот ишига илова қилинаётган амалий қўлланма ҳам айнан тергов камчиликларига йўл қўйилган жиноят ишлари билан танишиш, келгусида уларга йўл қўймаслик юзасидан муҳим вазифаларни белгилаб олишга имконият яратади.

III БОБ. ДАСТЛАБКИ ТЕРГОВ ЖАРАЁНИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ. ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

3.1. Айрим хорижий мамлакатларда дастлабки терговни юретишнинг ўзига хос жиҳатлари

Аксарият тадқиқот ишларида хорижий мамлакатлар тажрибасига мувожаат қилиниб, ривожланган мамлакатлар босиб ўтган ислохотлар босқичи натижасида шаклланган янгиликларни аниқлаш ва миллий қонунчилигимизга имплементация қилиш масалаларига эътибор қаратилади.

Тадқиқот ишининг мазкур қисмида айрим хорижий давлатларнинг жиноят-процессуал нормалари умумий маънода, Германия Федератив Республикасининг бу соҳадаги фаолияти эса батафсил таҳлил қилиниб, мавжуд нормаларни ислох қилиш бўйича ташаббуслар илгари сурилган.

Маълумки, бу борада, даставвал ҳуқуқ тизимини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, ҳуқуқ тизими жиноят процессини юретишга масъул бўлган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг таркибий тузилиши, қўлланиладиган қонунчилик нормаларига ҳам таъсир ўтказиб, процесс давомида муайян иш юретиш тартибининг ҳам ўзаро фарқланишини англатади.

Масалан, англо-саксон ҳуқуқ тизимига тааллуқли бўлган Америка Қўшма Штатларида терговга қадар текширув ёки суриштирув институти мавжуд эмас. Бироқ, миллий қонунчилигимиздаги суриштирув институтига ўхшаш бўлган судга қадар иш юритув ва дастлабки тергов тушунчалари қўлланилади.

АҚШ Федерал жиноят-процессуал ҳуқуқи АҚШ Конституцияси, Конгресс ҳужжатлари, Федерал судлар учун жиноят процессининг федерал қоидаларига, АҚШ Олий суди, Федерал судлар, Федерал ижроия ҳокимиятлари чиқарган бошқа қоидаларга, АҚШ Олий суди ўрнатган жиноий судлов ишларининг қоидалари ва суд прецедентларига асосланади.

АҚШда жиноят судлов иш юритувида жиноий таъкиб қилинадиган қилмишларнинг икки тури назарда тутилган:

1) унга асосан айблов ҳужжати тузилиши ёки маълумот тақдим этилиши лозим бўлган ишларни юритиш;

2) умумий иш юритиш.

Улардан бири хавфли жиноятлар (felony) бўйича ишларда қўлланилса, иккинчиси, кам аҳамиятли бўлган жиноятлар (misdemeanour).

Судга қадар иш юритувни АҚШда элликка яқин органлар ва мансабдор шахслар амалга ошириб, мамлакатда у ёки бу даражада жиноятларни очиш ва тергов қилиш билан боғлиқ бўлган 20 мингга яқин турли хизматлар фаолият олиб боради.

Уларнинг ичида полиция ва атторнейлар муҳим ўринни эгаллайди ва таъкидлаш жоизки, полиция офицерлари АҚШдаги жиноят ишларининг аксарияти бўйича судга қадар иш юритувни амалга оширади¹.

Ёки, Буюк Британияда суриштирув ҳамда дастлабки терговни полиция (Англия ва Уэлсда 43 та ҳудуд, Шимолий Ирландия 1 та, Шотландияда 1 та ва Миллий махсус полициянинг 4 та тури бор (Британия транспорт полицияси, Фуқаролик ядро полицияси, Мудофаа вазирлиги полицияси, Миллий ҳаво полицияси).

Ушбу тузилмаларнинг ҳар бирида ҳудуддаги жиноий ҳолатга мутаносиб равишда тайинланадиган Жиноий тергов Департаменти терговчилари томонидан амалга оширади².

Беларусь Республикасида жиноят процессини юритишда тергов фаолияти ички ишлар, давлат хавфсизлик хизмати, Куролли кучлар ва транспорт қўшинлари, озодликдан маҳрум этиш тўғрисидаги жиноий ҳукмларни ижро етувчи муассасалар, Давлат чегара қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари, божхона органлари, Давлат назорат қўмитасининг молиявий тергов органлари, давлат ёнғин назорати органлари, денгиз ёки дарё кемалари капитанлари, ҳаво кемалари командирлари, дипломатик

¹ Spencer J.R. Jacksons Machinery of Justice. Birmingham, 2001.

² <https://www.hse.gov.uk/services/police/organisation.htm>

ваколатхоналар ва консуллик муассасалари раҳбарлари, томонидан амалга оширилади¹.

Германияда эса, тергов органлари бўлиб 16 та штатдаги ҳудудий давлат полициялари, Федерал полиция, Германия Федерал криминал полицияси, Федерал прокуратура ва 16 та штатдаги ҳудудий прокуратуралар ҳисобланади².

Тергов органлари фаолиятининг ҳуқуқий асослари Германиянинг Асосий Қонуни, “Суд тузилиши ҳақида”, “Федерал полиция тўғрисида”, “Яшаш жойи тўғрисида”, “Бошпана бериш тўғрисида”, “Авиация хавфсизлиги тўғрисида”ги Қонунлардан иборат.

Тергов органлари ташкил этилгандан буён бир қатор ривожланиш босқичларини босиб ўтган.

Хусусан, Германия Федерал криминал полицияси (ВКА) 1951 йилда ташкил этилиб, фақат минтақалараро ва халқаро аҳамиятдаги жиноятчилик билан шуғулланган. 2005 йилдан 9 та таркибий бўлинма ташкил этилиб, фаолияти кенгайган.

Прокуратура ҳузурида 1970 йилларнинг охири 1980 йилларнинг бошида оғир жиноятларни тергов қилиш бўйича махсус бўлим очилган. 2007 йилдан сўнг прокуратура дастлабки терговни амалга оширувчи субъект ҳисобланмайди. У фақат иқтисодий, ўта оғир ҳамда жамиятда резонансга сабаб бўлувчи жиноятлар бўйича терговни олиб боради³.

Германияда жиноят процессуал ҳуқуқи нормаларининг таҳлили шуни кўрсатдики, мазкур давлатда мавжуд айрим ҳуқуқий нормаларни миллий қонунчилигимизга татбиқ қилиш мақсадга мувофиқ эмас.

Жумладан, прокуратуранинг адлия тизимига бўйсунishi. Жиноятларнинг статистикаси ҳам адлия органлари томонидан юритилади. Модомики, прокуратура қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни

¹ Уголовно-Процессуальный Кодекс Республики Беларусь <http://www.pravo.by>

² <https://polis.osce.org/country-profiles/germany#german-police-university-10225>

³ <https://www.bmi.bund.de/EN/topics/security/federal-criminal-police-office/federal-criminal-office.html>

мустаҳкамлашга (шу жумладан, жиноят процессида ҳам) хизмат қилар экан, у барча давлат ҳокимияти органларидан мустақил фаолият кўрсатиши лозим.

Ножўя қилмиш (проступок) ва жиноий ҳаракат тушунчаларининг ажратилганлиги (ГФР ЖПК 153§). Фикримизча, миллий қонунчилигимиз процессуал нормаларни мураккаблаштирувчи тушунчалардан йироқ бўлиши лозим.

Суд босқичида айбловдан воз кечишга йўл қўйилмаслиги (ГФР ЖПК 157§). Бу ҳолат амалиётимизда кўп кузатилмасида, бироқ, тергов органларининг фаолияти фақат айбловдан иборат эмаслигини, тергов шахсининг айбдорлигини, шу жумладан, содир этилган қилмишга алоқадор эмаслигини аниқлашни англатади.

Шу жумладан, жиноят процессини амалга ошириш тартибида ҳам ўзига хос жиҳатлар мавжуд бўлиб, бундай нормаларни татбиқ этиш ҳам мақсадга мувофиқ эмас.

Хусусан, Германия жиноят-процессуал қонунчилигида оммавий ва хусусий айблов ажратилган (ГФР ЖПКнинг 374-394§). Миллий қонунчилигимизда (ЖПКнинг 325-модда) жабрланувчининг аризаси билан кўзғатиладиган жиноят ишлари мавжуд. Бироқ, ариза берилганда, жиноят иши бўйича тергов ҳаракатларини олиб бориш тергов органлари томонидан амалга оширилади. Бироқ, Германияда хусусий айблов судга тўғридан-тўғри муурожаат қилиш орқали амалга оширилади. Исботлаш мажбурияти ҳам ариза берувчига юкланади. Прокуратура жамоат манфаатларига зарар етказувчи жиноятлар юзасидангина терговни амалга оширади.

Умумлашган иш юритиш тартиби мавжуд (суммарное производство) (ГФР ЖПК 407-412§). Агар суд муҳокамасини ўтказиш зарурияти мавжуд эмас деб ҳисобланса, шунингдек, жарима, ноқонуний йўл билан топилган буюмларни мусодара қилиш ҳамда 2 йилдан ортиқ бўлмаган муддатга транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш кўринишидаги жазо назарда тутилган жиноий ҳаракатлар бўйича прокуратуранинг қарори асосида иш тугатилиши мумкин. Фикримизча, бу тартиб “Хабэас корпус”

институтига зид бўлиб, жазо тайинлаш фақат суднинг ваколатига кириши лозим.

Ушлаб туришнинг чекланган муддати (1 кун) белгиланган. Ушлаб туришни қўллашга ҳеч кимнинг рухсати талаб этилмайди. Бир кундан сўнг, худудий участка судьяси ушлаб турилган шахсни сўроқ қилиб, асослар мавжуд бўлмаса, уни озод қилади ёки прокурорнинг илтимосномаси бўйича камоқ ёки тиббий муассасасига жойлаштириш эҳтиёт чорасини қўллайди (ГФР ЖПК 128§). Бу муддат жуда қисқа бўлиб, тергов жараёнидаги иш ҳажмига мувофиқ эмас.

Германияда ҳимоячига эга бўлиш сони ҳам чекланган. Айбланувчи 3 тадан ортиқ ҳимоячига эга бўлиши мумкин эмас (ГФР ЖПК 137§). Кўп эпизодли ишлар бўйича ҳимоячи сонини чекламаслик мақсадга мувофиқ.

Ҳимоячи сифатида олий таълим муассасаларининг юриспруденция бўйича ўқитувчилари ёки адлия органларида 1 йил 3 ой тайёрловдан ўтган ва биринчи имтиҳонни топширган юристлар ҳам танланиши мумкин (ГФР ЖПК 138, 139§). Фикримизча, адвокатура профессионал касб бўлиши лозим. Тергов босқичи кўп жараёни қамраб олиши сабабли, таълим бериш тергов жараёнига таъсир ўтказмаслиги керак.

Германияда айбланувчига кўмак берувчи шахс институти мавжуд (ГФР ЖПК 149§). Айбланувчининг эр-хотини ёки у билан турмуш қурган бир жинсли шахс ишда кўмак берувчи шахс сифатида жалб қилинишига рухсат берилади. Бу ҳолат терговни чалғитишга уринишга бўлган ҳаракатларга сабаб бўлиши мумкин.

Телефон ёки бошқа сўзлашув қурилмаларини эшитиш тергов ҳаракати қўлланиладиган жинойтнинг аниқ тоифалари белгиланган. Фақат оғир жинойтлар бўйича ушбу тергов ҳаракати қўлланилиши назарда тутилган бўлиб, уларнинг турли қонунларда кўрсатилган тоифалари санаб ўтилган. Фикримизча, жинойтларни тез ва тўла очиш учун бу тергов ҳаракатининг муайян чегарасини белгилаш мақсадга мувофиқ эмас (ГФР ЖПК 100a§).

Гаров эҳтиёт чораси суд томонидан қўлланилади ва гаров пулининг минимал миқдори белгиланмаган (ГФР ЖПК 116а§). Судга бундай ваколатнинг берилиши тергов жараёнида вақт сарфининг ошишига ўз таъсирини ўтказди. Шунингдек, бу эҳтиёт чораси шахс ҳуқуқларининг чекланиши билан боғлиқ ҳолат ҳисобланмайди. Бундан ташқари, гаров пули миқдорини белгилашни суднинг ихтиёрига берилиши процесда субъективликка йўл қўйиб, суиистеъмолчилик ва коррупцион факторларни юзага келтиради.

Германияда қамоқ эҳтиёт чораси муддати дастлаб 6 ойгача этиб белгиланган (ГФР ЖПК 121§). Муддат давомийлиги узун бўлиб, у ҳудудий Олий суд томонидан 1 йилгача узайтирилиши ҳам мумкин;

Процессуал муддатларни ҳисоблашда ушлаб туриш, қамоқда сақлаш ёки тиббий муассасада бўлиш муддатлари ҳисобга олинмаган. Муддатнинг тугаши ишдан ҳоли кунга (дам олиш, байрам кунига) тўғри келса, муддат шундан кейинги биринчи иш кунига тугайди. Бироқ, шахс озодлигининг чекланиши билан боғлиқ ҳолатларда муддатларни бошқача ҳисоблаш инобатга олинмаган (ГФР ЖПК 43§).

Маҳкум томонидан ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя этилиши аҳволи суд томонидан назорат қилинади (ГФР ЖПК 453b§). Бу жараёнда миллий қонунчилигимизда бўлгани каби прокурор назорати бўлиши шарт. Чунки, қонунлар ижроси устидан назорат функцияси прокуратурага тегишли. Суд маҳкумнинг озодлигини чеклаш билан боғлиқ процессуал ҳаракатларни амалга ошира туриб, унинг қандай ижро этилишини ҳам назорат қилиши мақсадга номувофиқ.

Тадқиқот ишининг “Кадрларни тайёрлаш, танлаш ва ишларни ташкиллаштиришдаги тизимли муаммолар” деб номланган қисмида юридик кадрлар тайёрлашда таълим муассасалари сонининг камлиги ҳақида фикр юритган эдик. Хорижий мамлакатлар амалиёти бу борада янгича ёндашувни талаб этишини кўрсатади.

Масалан, Германия Федератив Республикасида 40 та юридик таълим муассасалари адвокатура, суд, прокуратура органлари учун юридик таълимни ташкил этади¹.

Амалдаги жиноят процессуал қонунчилигимизда ишни судга қадар юритиш босқичида иштирок этадиган айрим мансабдор шахслар фаолиятини баҳолаш мезонлари назарда тутилмаган. Бироқ, бу борада хорижий давлатлар тажрибасига эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эга.

Масалан, Хитой Халқ Республикасида терговчиларни 8 та тоифага ажратиш тизими мавжуд бўлиб, тоифага ажратишда, ходимнинг иш стажи, тергов қилинган, прокурор ёки суддан қайтган жиноят ишлари сони билан боғлиқ мезонлар белгиланган.

Ижобий кўрсаткичга эришган ходимларга лавозимини ошириш, кўшимча устама белгилаш, тоифа даражасини бериш каби имтиёзлар, аксинча, салбий кўрсаткичларга эга ходимларни эса бошқа лавозимга ўтказиш, тоифасини бекор қилиш ёки давлат хизматидан бўшатиш каби чоралар қўлланилади.

Жиноят-процессуал қонунчилигида терговчи ёрдамчиси лавозимининг мавжуд эмаслиги иш ҳажминини камайтиришга тўсқинлик қилмоқда. Қайд этиш жоизки, АҚШ, Япония ва Қозоғистон давлатларида жорий этилган ушбу хорижий тажриба тергов органлари иш самарадорлигини оширишга ўз ҳиссасини кўшган.

Кўп ҳолларда, процесс иштирокчилари бармоқ излари, биологик намуналар, шахсий фотосурат ва шунга ўхшаш бўлган индивид билан боғлиқ бўлган маълумотларни беришдан бош тортишади.

Жиноят процессуал қонунчилигининг мажбурлов чоралари институтида бундай чораларни қўллаш ваколати ва тартиби бевосита кўрсатилмаган бўлиб, мазкур ҳолат турли тушунмовчиликларни келтириб чиқаради.

¹ <http://euni.ru/informatsiya/statji/obrazovanie/yuridicheskoe-obrazovanie-v-germanii>

Германиянинг ЖПКсида “Жиноят иши бўйича рўйхатга олиш” деб номланган процессуал мажбурлов чораси институти мавжуд бўлиб, процесс иштирокчисидан жиноят ишига оид фотосурат, шахсга доир маълумотлар, биологик намуналар олиш зарурияти юзага келса, агарда шахс уларни беришдан бош тортган тақдирда, мажбурий чоралар қўлланилиши мумкинлиги назарда тутилган.

Таклифнинг амалга киритилиши натижасида, жиноятларни тез ва тўла очиш имкониятлари яратилади.

Тадқиқотнинг мазкур қисми якунида айтиш мумкинки, юқорида таъкидланган тавсияларни илгари суриш орқали хорижий давлатларнинг бизнинг қонунчилигимиз ва устувор қоидаларимизга мувофиқ ёки номувофиқ бўлган нормаларини таҳлил қилиб, менталитетимизга мослаштирилган ҳолда, имплементация қилиш масаласини муҳокама қилиш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

3.2. Дастлабки терговдаги тизимли камчиликларни бартараф этиш ва тергов иши юритилишини ривожлантириш истиқболлари

Тадқиқот ишининг аввалги қисмларида дастлабки терговдаги тизимли камчиликлар хусусида фикр юритилди.

Фикримизча, тадқиқот ишининг номи билан боғлиқ ҳолда, айнан ушбу камчиликларни тизимлаштириш, муайян босқичларга ажратиш муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, тергов ҳаракатларининг мақсади жиноий ҳодиса бўйича далилларни тўплашдан иборат. ЖПКнинг 87-моддаси 1-қисмига кўра, далиллар сўроқ қилиш; юзлаштириш; таниб олиш учун кўрсатиш; кўрсатувни ҳодиса рўй берган жойда текшириш; олиб қўйиш; тинтув; кўздан кечириш; гувоҳлантириш; мурдани эксгумация қилиш; эксперимент ўтказиш; экспертиза тадқиқотларини ўтказиш учун намуналар олиш; экспертиза ва тафтиш тайинлаш; тақдим этилган ашёлар ва ҳужжатларни қабул қилиш; телефонлар ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб борилган сўзлашувларни эшитиш; шунингдек, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш йўли билан тўпланади.

Қайд этиш керакки, жиноят процессида жиноий ҳодиса юзасидан далилларни тўплаш мақсадида ўтказиладиган тергов ҳаракатларини назарда тутувчи нормалар уларнинг кетма-кетлиги ва давомийлиги нуқтаи назаридан тўлиқ тизимлаштирилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 350-моддаси дастлабки терговнинг бошланиши деб номланган бўлиб, унга кўра терговчи жиноят ишини кўзғатиб, уни ўз иш юритувига олади ва бу ҳақда иш кўзғатилганлиги тўғрисидаги қарорга ёзиб қўяди. Башарти терговчига олдин кўзғатилган иш берилган бўлса, у ишни ўз юритувига олганлиги тўғрисида қарор чиқаради, шундан сўнг дастлабки терговни бошлайди.

Одатда, инсон ҳаёти ёки соғлиғи билан боғлиқ аксарият жиноят ишлари ҳодиса жойини кўздан кечиришдан бошланади. Бироқ, ушбу тергов

ҳаракати, одатда, жиноят иши кўзғатилгунга қадар амалга оширилади ва жиноят ишида далил сифатида эътироф этилади.

Жиноят-процессуал кодексида бир қатор тергов ҳаракатлари санаб ўтилган бўлиб, уларни қатъий равишда кетма-кетликда амалга оширилади деб бўлмайди. Фақатгина мазмунига қараб ҳамда ҳар бир жиноят ишининг индивидуал хусусиятларига кўра ажратиш мумкин.

Хусусан, юзлаштириш, таниб олиш учун кўрсатиш, кўрсатувни ходиса рўй берган жойда текшириш, олиб қўйиш, гувоҳлантириш, эксперимент ўтказиш каби тергов ҳаракатлари сўроқ тергов ҳаракати ўтказилгандан сўнг, белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ёки аксарият ҳолларда, тан жароҳати ҳолатлари юзасидан жиноят иши ходиса жойини кўздан кечириш тергов ҳаракатини ўтказишдан бошланса, ўзгалар мулкани ўзлаштириш ёки растрата қилиш, фирибгарлик каби жиноятларда ушбу тергов ҳаракатлари ўтказилмайди. Бунда, дастлаб сўроқ тергов ҳаракати амалга оширилади.

Қайд этилганларга кўра, дастлабки тергов бошланишидан иш судга юборилгунга қадар бўлган жараёни қуйидаги икки босқичга ажратиш орқали тизимли камчиликлар ва уларни бартараф этишга қаратилган аниқ тавсияларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ:

1. Кечиктириб бўлмайдиган тергов ёки процессуал ҳаракатларини ўтказиш босқичи;
2. Бошқа тергов ёки процессуал ҳаракатларни амалга ошириш босқичи.

Қайд этиш керакки, ЖПКда “кечиктириб бўлмайдиган ҳолатлар” деган жумла ишлатилсада, бироқ Кодекснинг муайян нормасида қандай ҳолатлар кечиктириб бўлмайдиган деб эътироф этилиши назарда тутилмаган.

Ушбу босқичда юқоридаги икки босқичда амалга оширилмаган ёки такрорий амалга ошириладиган тергов ва процессуал ҳаракатлар киради.

Бу борада тадқиқот иши доирасида тизимли камчиликлар ҳақида ҳам шу тартибда фикр юритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тадқиқот ишининг мазкур қисмида номланганидек, дастлабки терговдаги тизимли камчиликларни бартараф этиш ва тергов иши юритилишини ривожлантириш истиқболларини белгилашда қуйидаги масалаларга эътибор қаратиш лозим:

Биринчидан, жиноят процесси назарияси ва амалиётидаги айрим тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш орқали, турлича ёндашув ҳолатларига барҳам берилишини таъминлаш лозим.

Қайд этиш жоизки, тадқиқот ишини олиб боришда, назарийтшунос олимлар муайян соҳага ёндашганда, уларнинг мазмунини турлича шарҳлашга ҳаракат қилишади. Аслида, бу тадқиқот ишидан фойдаланувчиларда ҳар хил тушунчаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Бундан ташқари, процессуал қонунчиликда муайян норма мазмуни очиб берилмаганлиги натижасида, уни қўллашда ва тушунишда муаммолар юзага келади.

Ўз-ўзидан, мазкур жараён нормани ҳамма бир хил тушуниши учун унинг мазмунини очиб беришга эҳтиёж мавжудлигини англатади.

Масалан, тергов ҳаракати тушунчаси ЖПКда баён этилмаган бўлиб, натижаси далил бўлиб хизмат қилмасдан, фақат бошқа тергов ҳаракатини ўтказиш учун асос бўладиган экспертиза текшируви учун намуналар олиш, мурдани эксгумация қилиш каби ҳаракатлар тергов ҳаракати ҳисобланиши ёки йўқлиги ҳолати мавҳумлигича қолган.

Иккинчидан, ҳар бир қонун бузилиши ёки муаммонинг туб илдизини аниқлаш асосий вазифа бўлгани каби, тергов фаолиятида кадрларни тайёрлаш борасида ўзига хос янги ёндашув талаб этилади. Бунда, кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, рақобатбардош кадрларни етиштириш учун кадрлар тайёрлашда ҳам рақобат муҳитини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада, ҳуқуқшунос кадрларнинг чинакам меҳнат бозорида танлаб олинишига шароит яратиш лозим. Бу учун амалдаги юридик таълим муассасалари билан рақобат қила оладиган янги таълим муассасаларини ташкил этиш талаб этилади.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академиясига “юриспруденция” мутахассислиги, шу жумладан, “Тергов фаолияти” бўйича бакалаврият йўналишида олий маълумотли кадрлар тайёрлаш ҳуқуқини бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу орқали, прокуратура органларида тергов ишининг самарали ташкил этилиши, назарий-ҳуқуқий билимларнинг ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан уйғунлиги таъминланади.

Учинчидан, соҳа кадрларини танлаб олишда субъективликка йўл қўйилишини олдини олиш, бу жараёнда шаффоф механизмларни яратиш, ходимлар фаолиятини баҳолаб боришнинг замонавий тизимини жорий этишга эришиш зарур.

Бундан ташқари, кадрларни танлаш жараёни уларнинг психологик хусусиятлари инобатга олинган ҳолда амалга оширилиши, яъни темпераментнинг муайян турига мувофиқ бўлиши лозим.

Тадқиқот ишида айнан мана шу хусусиятлар инобатга олинмаган ҳолда, ишга қабул қилинган кадрлар ўз хоҳишларига кўра эгаллаб турган лавозим мажбуриятларини бажара олмасдан, вазифасидан озод этилганлиги ҳолатлари кўплаб кузатилган.

Тўртинчидан, ишларни ташкиллаштиришнинг амалдаги ҳолатини ислоҳ қилиш лозим. Бу жараён жиноят иши терговини адолат ва бошқа умуминсоний мезонлар асосида тақсимлаш, тергов ҳаракатларини амалга оширишда қулай ва самарали усуллардан фойдаланиш лозимлигини аниқлатади.

Шу боис, ишларни тақсимлашнинг инсон омилини истисно этадиган усулларида фойдаланиш, юқори турувчи тергов органи томонидан қуйи турувчи органлар фаолиятига ҳар томонлама кўмаклашиш мақсадида жиноят ишларининг индивидуал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, тергов ҳаракатларини кетма-кетликда амалга оширишнинг содда шаклда баён қилинган тавсияларини ишлаб чиқиш лозим.

Бу борада, Адлия вазирлиги томонидан нотариат ва ФХДЁ органлари томонидан расмийлаштириладиган ҳужжатларни амалга ошириш тартиби кўрсатилган кўргазмали тавсиялардан фойдаланиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Бешинчидан, жиноят-процессуал қонуни нормаларини қайта кўриб чиқиш орқали, коррупция ва турли суиистеъмолчиликлардан ҳоли бўлган, инсон омилини истисно этадиган, иш ҳажмини енгиллаштирадиган ва натижаси ўлароқ фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг янада таъсирчан механизмларини жорий этадиган нормаларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш, шунингдек, бу жараёнда замонавий ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланилишини кегайтириш зарур.

Масалан, юқорида таъкидланган жиноят процессидаги мол-мулкни хатлаш жараёнида электрон воситалардан фойдаланилиши вақт сарфини тежаши билан бир қаторда, мол-мулкни бегоналаштириб кетилишини олдини олади. Процессуал ҳаракатнинг ўз вақтида ва самарали бўлишини таъминлайди.

Ёки, жиноят ишлари терговини амалга оширишнинг мансабдор шахсларга топширилишини электрон дастур орқали бўлишини таъминлаш бир ходим зиммасида иш ҳажмининг асоссиз кўпайишини, манфаатлар тўқнашуви хавфини олдини олади.

Бир сўз билан айтганда, тизимли камчиликларни бартараф этишга қаратилган чора-тадбирлар ҳамда уларнинг ечими ҳам юқорида қайд этилган тартибда тизимлаштирилиши мақсадга мувофиқ.

ХУЛОСА

Тадқиқот ишида дастлабки терговдаги қатор тизимли камчиликлар, уларнинг салбий оқибатлари ҳақида фикр юритилди. Хорижий давлатлар тажрибаси таҳлил қилиниб, миллий қонунчилигимизда мавжуд бўлмаган нормаларни имплементация қилиш масалалари ёритилди.

Қайд этилган ҳолатларни инобатга олиб, дастлабки тергов юритилишига оид ҳуқуқ назарияси ва мазкур жараённи тартибга солувчи қонун ҳужжатлари, шу жумладан, ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштиришга қаратилган қуйидаги таклифларни амалга ошириш юзасидан хулоса қилинади:

I. Илмий-назарий таклифлар:

1. “Дастлабки терговдаги тизимли камчилик” тушунчасини қуйидагича таърифлаш:

“Дастлабки терговдаги тизимли камчилик - бу тергов фаолиятида кадрларни тайёрлаш ва танлаш, жиноят ишларини тақсимлаш, ишларни режаслаштиришида ҳамда дастлабки терговни амалга оширувчи икки ёки ундан ортиқ мансабдор шахслар томонидан бир неча жиноят ишлари бўйича моддий ва процессуал қонун нормаларига риоя қилмаслик, шунингдек, криминалистик тавсияларга амал қилмасликда ифодаланадиган ва мунтазам равишда йўл қўйилаётган камчиликлар ҳисобланади”;

2. Дастлабки терговдаги тизимли камчиликларни қуйидагича таснифлаш:

- кадрларни тайёрлаш, танлаш ва ишларни ташкиллаштиришида юзага келадиган тизимлик камчиликлар;

- моддий ҳуқуқ нормаларининг тизимли бузилишида ифодаланадиган камчиликлар;

- процессуал ҳуқуқ нормаларининг тизимли бузилиши билан боғлиқ камчиликлар.

Юридик таълимда улардан фойдаланилиши турли карашлар юритилишига чек қўйиб, ягона тушунчанинг қўлланилишига замин яратади.

3. “Тергов ҳаракати” таърифини қуйидагича баён этиш:

“Тергов ҳаракати – бу жиноий ҳодисанинг рўй берган-бермаганлигини, шахснинг ушбу ҳодисага алоқадор ёки алоқадор эмаслигини ҳамда иш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатларни аниқлашга қаратилган ҳамда натижаси жиноят иши бўйича далил бўлиб хизмат қиладиган ҳаракат ҳисобланади”.

4. ЖПКда қўлланиладиган “кечиктириб бўлмайдиган ҳаракатлар” жумласига қуйидагича таъриф бериш:

“Кечиктириб бўлмайдиган ҳаракатлар – бу зудлик билан амалга оширилмаслиги келгусида далилларнинг йўқолиб кетиши ёки номақбул деб топилишига, шунингдек, иш бўйича ҳақиқатни ўз вақтида ва тезкор аниқлаш учун тўсқинлик қилишига сабаб бўладиган ҳаракатлар ҳисобланади”.

Ушбу таърифнинг ишлаб чиқилиши ва масъул шахсларнинг тушуниб етиши муайян ҳодиса юзасидан зудлик билан амалга ошириладиган ҳаракатларни аниқлаштириб олишга ва уларнинг масъулиятини кучайтиришга хизмат қилади.

II. Тергов фаолияти соҳасида кадрлар тайёрлаш ва танлаш тизимини ривожлантириш борасидаги таклифлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академиясига “юриспруденция” мутахассислиги, шу жумладан, “Тергов фаолияти” бўйича бакалаврият йўналишида олий маълумотли кадрлар тайёрлаш ҳуқуқини беришни назарда тутувчи Президент фармонини қабул қилиш;

2. Юридик таълим муассасалари талабаларида назарий билимларни амалиётда қўллаш кўникмаларини ошириш мақсадида амалиёт дастурларини қайтадан кўриб чиқиб, амалиётчиларнинг бевосита ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги иштирокини таъминлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу борада, прокуратура органларида иш ўрганувчиларнинг иш ўрганиш дастуридан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга;

3. Прокуратура органларига кадрларни хизматга қабул қилишдан олдин талабгорларни психологик текширувдан ўтказишда, қоида тариқасида, унинг темпераментини мукамал ўрганиш ва шунга мувофиқ келадиган лавозимга тайинланишини таъминлаш таклиф қилинади.

Бу таклиф Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 12 сентябрдаги ПҚ-2036-сон қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органлари ва муассасаларида хизматни ўташ тўғрисида”ги Низомнинг 6-бандига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш заруриятини тақозо қилади. Яъни, 6-бандни қуйидаги мазмундаги тўртинчи хатбошиси билан тўлдириш ҳамда тўртинчи ва бешинчи хатбошисини тегишлича бешинчи ва олтинчи хатбоши деб ҳисоблаш лозим:

“Прокуратура органларига илк бор хизматга қабул қилишда номзодларнинг муайян лавозимга тайинлашга лойиқлигини аниқлаш мақсадида психологлар қатнашувида темперAMENT текшируви амалга оширилади”.

4. Тергов иши ва сифатини яхшилаш мақсадида, ЖПКга “Терговчи ёрдамчиси” деб номланган қуйидаги мазмундаги 36¹-моддани киритиш мақсадга мувофиқ:

“Терговчи ёрдамчиси терговчининг зиммасига юклатилган вазифаларни амалга оширишга кўмаклашади.

Терговчи ёрдамчиси терговчининг топширигига кўра тергов ҳаракатини ўтказиш учун тайёргарлик кўради, бу учун терговни ўтказиш вақти ва жойи тўғрисида процесс иштирокчиларини хабардор қилади; процесс иштирокчиларининг келган-келмаганлигини текширади, ҳозир бўлмаган шахсларнинг келмаганлиги сабабини аниқлаб, бу ҳақда терговчига маълум қилади; тергов ҳаракатлари баённомасини юриади; терговчининг тергов ҳаракатларини ташкиллаштириш ва ўтказиш билан боғлиқ бошқа топшириқларини бажаради.

Терговчи ёрдамчиси баённомада терговчининг ҳаракатлари ва қарорларини, шунингдек, барча процесс иштирокчиларининг ҳаракатлари,

аризалари, илтимосномалари, кўрсатувларини тўлиқ ва тўғри баён қилиб бориши шарт”.

III. Жиноят-процессуал қонуни нормаларини такомиллаштириш бўйича таклифлар:

1. ЖПКни “Суриштирувчи ва терговчи фаолиятини баҳолаш” деб номланувчи қуйидаги мазмундаги 39³-модда билан тўлдириш лозим:

“Суриштирувчи ва терговчи фаолияти белгиланган мезонлар асосида баҳоланади.

Баҳолаш натижалари суриштирувчи ва терговчига тоифа даражаларини бериш учун асос бўлади.

Жиноят ишлари содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига ҳамда суриштирувчи ва терговчининг малака тоифасига мувофиқ равишда тақсимланиши лозим.

Суриштирувчи ва терговчи фаолиятини баҳолаш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади”.

Ваколатли органларнинг қўшма қарори асосида баҳолаш мезонларини белгилаб, мунтазам баҳолаб боришга хизмат қиладиган электрон базани яратиш мақсадга мувофиқ.

2. ЖПКнинг 158-моддаси биринчи қисмини қуйидаги мазмунда баён этиш лозим:

“Суриштирувчи ва терговчи бирор турар жой, хизмат, ишлаб чиқариш биносида ёки ўзга жойда, шунингдек, бирор шахсда ёхуд техника воситаларида иш учун аҳамиятли бўлган нарса ёки ҳужжатлар бор деб ўйлаш учун етарли маълумотга эга бўлган тақдирда тинтув ўтказишга ҳақлидир”.

Амалиётда, бирор бир шахснинг уяли алоқа телефони, компьютер воситалари ичидан муайян маълумотларни тинтув йўли билан олиб қўйишга зарурият туғилади. Бироқ, уни амалга оширишнинг процессуал механизми мавжуд эмаслиги боис, ушбу нормани жорий этишга эҳтиёж мавжуд.

3. ЖПКнинг 166-168-моддаларида почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш ҳамда 21-боби (169-171-моддаларида) телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш тергов ҳаракатларини чиқариб ташлаш. Шунингдек, ЖПКнинг 81-моддасини қуйидаги мазмундаги 4-қисм билан тўлдириш:

“Почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш ҳамда телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суднинг топшириги бўйича тезкор-қидирув органлари томонидан амалга оширилади”.

4. ЖПКга “Телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб борилган сўзлашувлар ҳақида маълумот олиш” деб номланган қуйидаги мазмундаги 171¹-моддасини қўшиш мақсадга мувофиқ:

“Иш бўйича тўпланган далиллар иш учун аҳамиятга молик хабарларни олиш мумкинлигига етарли даражада асос бўла олса, суриштирувчи, терговчи телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб борилган сўзлашувлар ҳақида маълумот олиши мумкин”.

Тергов амалиётида, телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш эмас, балки олиб борилган сўзлашувлар ҳақида маълумот олишга зарурият туғилади.

Масалан, бедарак йўқолган шахс фойдаланган уяли алоқа бўйича абонент рақамининг кириш-чиқиш қўнғироқлари, пеленгация ва фойдаланган уяли телефон апаратининг IMEI коди тўғрисида маълумотлар олиниши лозим.

Бирок, бундай маълумотни олишнинг процессуал тартиби мавжуд эмаслиги, нафақат тергов, балки терговга қадар текширув жараёнида ҳам муаммоларни юзага келтирганлиги боис, мазкур нормани киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

5. ЖПКнинг 23-бобини (“Экспертиза текшируви учун намуналар олиш” – 188-197-моддалар) чиқариб ташлаб, ушбу моддаларни ЖПКнинг 22-бобидаги 175¹-175¹⁰-моддалари деб ҳисоблаш лозим.

Тергов ҳаракати натижаси далил бўлиб хизмат қилиши лозим. Бироқ, “экспертиза текшируви учун намуналар олиш” тергов ҳаракати натижаси далил бўлиб эмас, экспертиза текшируви учун асос бўлиб хизмат қилади. Экспертиза натижаси бўйича чиқарилган хулоса иш бўйича далил ҳисобланади. Шу боис, уни алоҳида тергов ҳаракати сифатида баҳолаш мақсадга номувофик. Бу таклиф тадқиқот ишининг назария қисми бўйича “тергов ҳаракати” тушунчасига илгари сурилган тавсия билан мувофик келади.

6. ЖПКнинг 179-моддаси 1-қисми 6-бандини қуйидаги мазмундаги норма билан тўлдириш таклиф этилади:

“Эксперт хулосаси суриштирувчи, терговчи ёки судга тақдим этилган вақтдан бошлаб уч сутка мобайнида гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчига тақдим этилиши лозим”.

7. ЖПК 261-моддасини қуйидаги мазмундаги иккинчи ва учинчи қисмлар билан тўлдириш ва иккинчи қисмни, тегишлича, тўртинчи қисм деб ҳисоблаш лозим:

“Шахс жиноят процесси иштирокчиси сифатида дастлаб ишга жалб этилганда, унинг ёзма розилиги асосида суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд томонидан телефон ёки бошқа сўзлашув қурилмалари орқали чақирилиши мумкин.

Ёзма розилик процесснинг барча босқичи учун тааллуқли бўлади. Бундай чақирув тартиби манфаатдор шахснинг ёзма аризаси асосида ўзгартирилиши мумкин”.

8. ЖПКга 290-моддасини қуйидаги мазмундаги иккинчи ва учинчи қисмлар билан тўлдириш ҳамда иккинчи ва тўққизинчи қисмларни тегишинча тўртинчи ва ўн биринчи қисмлар деб ҳисоблаш лозим:

“Суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд томонидан мол-мулкни хатлаш дастлаб ягона электрон тизим орқали мол-мулк ҳақида маълумотларни аниқлашдан бошланади.

Ягона электрон тизимнинг ташкил этилиши ҳамда бу борада идоралараро ҳамкорликни амалга ошириш қонун ҳужжатлари билан белгиланади”.

9. ЖПКни “Терговга қадар текширув органлари ходимлари, суриштирувчи ва терговчи ўртасида ишларни тақсимлаш” деб номланувчи қуйидаги мазмундаги янги 320⁴-модда билан тўлдириш мақсадга мувофиқ:

“Терговга қадар текширув, суриштирув ва тергов органларида ишлар ходимларнинг иш ҳажми ва ихтисослашуви, шунингдек, ҳудудийлик тамойили ҳисобга олинган ҳолда, улар ўртасида жиноят ишларини тақсимлашга иш натижасидан манфаатдор бўлган шахсларнинг таъсир кўрсатиши истисно этиладиган тартибда, автоматлаштирилган ахборот тизимидан фойдаланган ҳолда тақсимланади.

Ишларни автоматик тарзда тақсимлаш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади”.

10. ЖПКнинг 376-моддаси 2-қисмини қуйидаги мазмунда баён этиш лозим:

“Иш билан танишиб чиқиш учун кўпи билан бир ойгача муддат белгиланиши мумкин. Кам ҳажмли жиноят ишлари бўйича процесс иштирокчилари ишдаги материаллар билан танишишни атайлаб чўзишга уринаётган бўлсалар, терговчи ўз қароридан ишдаги материаллар билан танишиши учун қисқартирилган муддат белгилашга ҳақлидир”.

ЖПКнинг 381¹³-моддаси 1-қисмини қуйидаги мазмундаги норма билан тўлдириш мақсадга мувофиқ:

“Иш билан танишиб чиқиш учун кўпи билан етти суткагача муддат белгиланиши мумкин”.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

I. Илмий-назарий адабиётлар:

1. Д.А.Бойков. Жиноят суд иш юритишида қонунийликни мустаҳкамлаш ва тергов хатоларини тўғирлаш масалалари. - М., 1988;
2. В.Н.Исаенко, Л.П.Исмакаев, В.А.Лазарева, А.А.Леви, В.Н.Махов, Е.С.Радутная, А.Б.Соловьев (жамоа раҳбари), М.Е.Токарева(раҳбар ўринбосари), С.А.Шейфер. Дастлабки тергов босқичида хатоларни тўғирлашнинг характери, сабаблари ва усуллари: Методик қўлланма. – М., 1991;
3. И.Мирзаев, Э.Гуртуева, Т.Яцюк, М.Алиева. Русский язык. Практический курс. Учебное пособие. “Ўқитувчи” нашриёти. 1993 й.
4. Д.А.Назаров. Суд босқичида тергов хатоларининг аниқланиши. 2002;
5. Т.В.Барсунова. Неотложные следственные действия и ошибки при их производстве – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, кандидат юридических наук, 2003 г.;
6. Е.В.Морозова. Криминалистические проблемы следственных ошибок – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, кандидат юридических наук, 2004 г.;
7. Б.Ў.Жамолов. Суд – инсон ҳуқуқларини ҳимоячиси. // Инсон ҳуқуқларини суд ва суддан ташқарида ҳимоя қилиш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. - Тошкент: ТДЮИ, 2005;
8. З.М.Исломов. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.Т.: Адолат, 2007 йил;
9. А.А.Абубакирова. Следственные и экспертные ошибки при формировании внутреннего убеждения – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, доктор юридических наук, 2010 г.;
10. С.Сахадинов. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар. Умумий қисм. – Т. Тошкент, 2014. “Янги аср авлоди”;

11. Ю.Ф.Ферраро. Тергов сухбати. – 2015. -26-33 бетлар. (Taylor & Francis Group, LLCRC Press is an imprint of Taylor & Francis Group, an Informa business No claim to original U.S. International Standard Book Number-13: 978-1-4665-9087-8);

12. Д.А.Назаров. Следственные и судебные ошибки и уголовно-процессуальный механизм их устранения: концептуальные основы – тема диссертации по ВАК РФ 12.00.09, доктор юридических наук, 2017 г.

II. Қонун ҳужжатлари:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. «Халқ сўзи» газетаси, 1992 йил 15 декабрь, 243 (494)-сон;

2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ва Жиноят-процессуал кодекслари. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 2-сон;

3. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й.;

4. Ўзбекистон Республикасининг 29.08.2001 йилда қабул қилинган “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни;

5. Ўзбекистон Республикасининг 14.05.2014 йилда қабул қилинган “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонуни;

6. Ўзбекистон Республикасининг 10.03.2020 йилдаги “Суд ишларини юритиш тартиби такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-607-сонли Қонуни;

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 12.09.2013 йилда “Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органлари ва муассасаларида хизматни ўташ тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги ПҚ-2036-сонли қарори;

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.04.2017 йилда “Тошкент давлат юридик университетида кадрлар тайёрлаш тизимини

тубдан такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2932-сон қарори;

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 08.05.2018 йилдаги “Прокуратура органлари кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5438-сонли Фармони;

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 03.10.2019 йил қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5843-сонли Фармони;

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 29.04.2020 йилдаги “Ўзбекистон Республикасида юридик таълим ва фанни тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5987-сонли Фармони;

12. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 31.12.2013 йилда 2548-сон билан давлат рўйхатига олинган “Юридик таълим муассасалари талабалари томонидан таништирув ва малакавий амалиётни, шунингдек стажировкани ўташ тартиби тўғрисида”ги Низом.

III. Давлат раҳбарининг маърузалари:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 7 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 27 йиллиги муносабати билан ўтказилган тадбирдаги маърузаси;

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Президент лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи;

3. Давлатимиз раҳбари 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

IV. Амалий материаллар:

1. Қўшма кўрсатмалар;
2. Қўшма қарорлар;
3. Судларнинг хусусий ажримлари;
4. Прокуратуранинг раҳбарий ҳужжатлари.

V. Интернет сайтлари:

1. <http://old.mehnat.uz/cyrl/page/kadrlar-siyosati>;
2. https://www.norma.uz/muhim_voqealar/erkin_va_farovon_demokratik_uzbekiston_davlatini_mard_va_olijanob_halqimiz_bilan_birga_quramiz;
3. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Темперамент>;
4. <https://kun.uz/99444746>;
5. <file:///C:/Users/Acer/Downloads/1298985082.pdf>;
6. <http://euni.ru/informatsiya/statji/obrazovanie/yuridicheskoe-obrazovanie-v-germanii>.